

Критичні замітки про „Преніє Панагіота съ Азимитомъ“.

I.

„Преніє Панагіота съ Азимитомъ“ походить ще з візантійських часів і уявляє собою пам'ятку старої греко-латинської релігійної полеміки. Початок цієї пам'ятки відбиває справжню історичну подію, бо розповідає, як Царгородський патріарх Іоан Векк вступає з 12 кардиналами до столиці Візантії для остаточного проголошення і затвердження унії з Римською Церквою; патріарха зустрічає з великою пошаною тодішній імператор Михайло Палеолог разом з видатними громадянами, після чого Палеолог улаштовує спеціальне „преніє“, де б латинські кардинали могли виявити свої діалектичні здібності й принизити представників православної догми. Ці дебати, що вже безперечно уявляють продукт літературної творчості, власне і складають зміст цієї пам'ятки. Вона в цій частині розпадається на два розділи: 1) космологічний і почасти—екзегетичний і 2) богословсько-полемічний. В першому розділі Азиміт запитує Панагіота („Всеосвященного“), де перебувають Бог, ангели, апостоли, де душі праведників і грішників; далі Азиміт хоче довідатись од Панагіота, скільки небес і що вище їх, що під землею, звідкіль беруться блискавка і грім, через що світить сонце і т. ин. В другому розділі Панагіот бере ініціативу в свої руки і повторює відомі вже з других пам'яток обвинувачення латинців в численних ересях. В де-яких списках пам'ятки тут бачимо 8 загадок Азиміта, які легко розгадує Панагіот. Слов'янські редакції цієї духовною перемогою і закінчують оповідання.

Коли, де й за яких історичних обставин виникло „Преніє“—ці питання зараз стоять у нас на черзі. Вже Андр. Попов¹⁾ вперше і цілком правдиво вияснив ту історичну епоху, коли виникло „Преніє“: то був час візантійського імператора Михайла Палеолога VIII (помер

¹⁾ Историко-литературный обзоръ др.-русскихъ полемическихъ сочиненій противъ латинянъ. М. 1875, с. 240—245.

11 грудня 1282), що репрезентував нову царську династію Палеологів. Кінець XIII ст. був надзвичайно критичним часом в історії Візантії, і наступні події непохитно тягли її до останнього трагічного акту— події 1453 року. Михайло VIII досяг трону, переступивши через надзвичайне злочинство—осліплення наступника трону Іоанна IV Ласкаря, і через те саме він не почував себе тут міцно. Правда, йому пощастило вигнати Латинців з Царгороду 1261 р., і це утворило йому де-яку популярність в народі; проте вся держава переживала великий неспокій в своїх межах і серйозну загрозу з боку. Так, уже 1262 р. виникло велике повстання вітинських селян за осліпленого Іоана IV, і це привело до жорстокої внутрішньої війни, яка надовго підрізала економічний добробут і міцну військову силу цієї видатної провінції¹⁾. Але велика загроза була й з боку зовнішніх ворогів, і найбільше з боку слов'янських країн Болгарії і Сербії²⁾.

Отже в таких тяжких обставинах царь не бачив іншого виходу, як звернутися до папи Григорія X (1271—1276) в справі сполучення церковів, але при необхідній умові—оборони держави Михайла VIII від зовнішніх ворогів. Папа згодився, і на Ліонський собор 1274 р. було послано депутацію на чолі з бувшим патріархом Германом і великим логофетом Юрієм Акрополітом, яка й підписала відому унію. Але народ Візантії, не розуміючи дипломатичних тонкощів свого царя, зустрів унію надзвичайно вороже. Михайло VIII мусів замінити патріарха Іосифа хартофілаксом Іоаном Векком, що згодився виконувати накази царя. Всіх же інших, хто мав сміливість протестувати проти унії, карали і кували надзвичайно жорстоко, примушуючи цим мовчати; так, напр., відомому риторові Мануїлу Оловоліві, якому ще раніше обрізали ніс і губи, цар наказав почепити овечі кишки і в такому вигляді водити його по місту ніби то за те, що не хоче слухатись царя. Ці всі події закінчилися прибуттям до Царгороду папських легатів 1274 р. для урочистого проголошення папського імені по церквах³⁾.

Ось та історична епоха, що дала загальний фон для нашої пам'ятки; вступ її навіть має цілком майже історичний характер, бо тут згадуються такі історичні особи, як Михайло VIII Палеолог, Іоан Векк, Музалон, ритор Оловол. Але далі весь зміст пам'ятки має виразний

1) Г. Ф. Герцбергъ. Исторія Византии. Русскій пер. М. 1896, с. 412.

2) Римская исторія Никифора Григоры, т. I. Рус. переводъ: СПб., 1862, с. 116—117; Георгій Пахимер в його Истории, т. I, русскій переводъ: СПб. 1862, с. 328 і д. Також у Герцберга, *op. cit.*, с. 416 і K. Krumbacher—*Geschichte der Byzantin. Litterat.*, 2-е вид., с. 1053.

3) Никиф. Григора, *op. cit.*, с. 121. Юрій Пахимер, *op. cit.*, 'с. 176, 363. 368—369 і 519.

літературний вигляд і тільки в самих загальних рисах одбиває на собі ті дійсні суперечки й хвилювання, що переживала столиця Візантії наприкінці XIII стол. Отже через це можна тільки приблизно вказати той час, коли виникло „Преніє“. А. Попов вважав, що „Преніє“ могло з'явитися в первісній редакції в 1274—1275 р.р.¹⁾, а другий дослідувач пам'ятки кн. П. Вяземський²⁾ бачив в тексті ясні вказівки на 1279 рік, коли патріарх Іоан Векк, що був одмовився від трону через ворожі викази, за бажанням царя знову вступає до Царгороду разом з послами папи Миколая III. Але для такого певного датування мало підстав, бо в тексті „Пренія“ ми бачимо й яскраві анахронізми, яких не могло б бути, коли б „Преніє“ виникло безпосереднє після відомих нам історичних подій. Так, в усіх відомих слов'янських і грецьких текстах підкреслено, що на диспуті Азиміта з Панагіотом був присутнім великий логофет Теодор Музалон; тим часом ми знаємо, що Музалон міг бути логофетом лише після смерти ідейного творця унії Юрія Акрополіта, яка трапилася 1282 р., за кілька місяців до смерти Михайла³⁾. Гадати, що приїзд папських легатів стався саме на протязі цих кількох місяців 1282 р. (з дня смерти Акрополіта до смерти Палеолога), не можна, бо тоді папою був Мартин IV (1281—1285), ворог Михайла, і ніякого посольства до Царгороду вже тоді не могло бути. Отже єдиний логічний вихід—це зробити висновок, що „Преніє“ виникло трохи пізніше, може—при самому кінці XIII стол., коли деталі події вже зникли з пам'яті наступного покоління⁴⁾.

Нарешті, слід зупинитися над питанням, яка соціальна група дала матеріал для автора „Пренія“. Попов в свій час гадав, що „неизвестный авторъ „Пренія“, самъ не сознавая того, представилъ въ отвѣтахъ Панагіота превосходный матеріалъ для характеристики возрѣній Византійца XIII вѣка, Византійца—не богослова, не ученаго, а просто человека грамотнаго, не выдѣлившагося вполне изъ народной массы“. І далі: „Возрѣнія Панагіота—народныя повѣрія, сложившіяся въ массѣ подъ непосредственнымъ, многовѣковымъ вліяніемъ апокрифической литературы“⁵⁾. Але вже Вяземський висловив зовсім інший погляд: „въ этомъ памятникѣ сохранились всѣ утонченныя риторическія, діалектическія и метафизическія ухищренія, которыми

1) Историко-литературный обзоръ... с. 245—246.

2) Памятники древней письменности. 1879 р., вип. IV, с. 51.

3) Лѣтопись Георгія Акрополіта. Рус. переводъ. СПб. 1862, с. 36, прим. 1.

4) Між іншим, в слов'янських текстах Музалона здебільшого названо Цикандилом, але це через те, що слов'янський перекладчик скоротив титул грецьких текстів: Θεόδωρος ὁ Μουζάλων ὁ Ζηχανδῆλης.

5) Op. cit., с. 247.

византійскія школи въ то время далеко превосходили всѣ высшія школы Западной Европы¹⁾. Дійсно, ми бачимо, що друга, богословська частина „Пренія“ лише повторює ті шаблонні обвинувачення латинців, які зустрічаються і в багатьох інших пам'ятках тодішньої епохи²⁾; отже тут намічається ясний генетичний зв'язок „Пренія“ з іншими творами полемичного письменства. Крім того, ми знаємо, що династія Палеологів ретельно поширювала освіту серед свого народу. Так, Михайло Палеолог зараз же після заняття Візантії одкрив кілька шкіл: граматичну школу при церкві ап. Павла, школу словесних наук, де наставником був раніш Юрій Акрополіт, а потім—ритор Оловол, і де-які другі³⁾. По цих школах вивчали Аристотеля, поясняли системи Евкліда й Никомаха, до того ж надавали велике значіння красномовству та літературним спробам. Коли наставником зробився ритор Оловол, то в тій школі багато уваги почали надавати богословським наукам⁴⁾. Такі школи, ми гадаємо, і дали матеріал для згадок про „вѣтѣское хоужество“ та „рыторскую науку“. Отже „Преніє“—продукт літературної, шкільної освіти; коли там маються численні апокрифічні мотиви, то їх легко пояснити характером тодішньої школи.

II.

„Преніє“ вже має досить велику літературу в російській науці. Першими зацікавились ним богослови⁵⁾, а з істориків літератури—проф. Буслаєв⁶⁾: він подав уривок з „Пренія“ без жадних історико-літературних коментаріїв. Вперше широку історико-літературну оцінку „Пренія“ дав Попов в своїй великій книзі, що ми її вже не раз цитували⁷⁾. Попов перший накреслив виразно ту історичну епоху, коли витворилось „Преніє“, поділив відомі йому списки на три редакції і надрукував текст пам'ятки в різних редакціях. Цілком слушно росташувавши всі відомі йому списки на три редакції, д. Попов не

1) *Op. cit.*, с. 46.

2) А. Лебедевъ. Очерки истории византійско-восточной церкви. М. 1892, с. 122.

3) Лебедев, *op. cit.*, 541—542. Про це також в літопису Пахимера, с. 261.

4) Лебедев, с. 542.

5) Ал. Лилловъ—О такъ называемой Кирилловой книгѣ, Казань 1858, с. 191—196. „Вестѣды къ глаголемому старообрядцу“, вид. 6-е—М. 1856, с. 204. О. Іоаннъ Виноградовъ—О Феодоритовомъ словѣ, М. 1866, с. 99—101. Архіеп. Макарій (Булгаковъ)—Правило Стоглаваго Собора о двуперстіи съ исторической точки зрѣнія, „Братское Слово“, М. 1875, кн. перша, с. 36 і 59. Никанор Херсонскій—О перстосложеніи для крестнаго знаменія и благословенія, СПб. 1890, с. 196—199.

6) Очерки русской народной словесности, т. I, с. 501—502.

7) Ист.-лит. обзоръ др.-р. полемическихъ сочиненій противъ латинянъ (XI—XV вв.). М. 1875, с. 238—286.

звернув потрібної уваги на де-які інші списки, які, безперечно, складають нову редакцію. На це йому вказав проф. Павлов¹⁾ в своєму критичному екскурсі, назвавши і два списки цієї нової редакції; він же виразно підкреслив, що поділ на редакції врешті вимагатиме перегляду.

1879 року П. Вяземський надрукував неповний і дефектний список „Пренія“ з рукопису XVII ст. збірки Большакова²⁾. Цей список тепер не має жадної наукової цінності, хоча сам Вяземський рахував де-які його відміни редакційними особливостями. Що до вступу, то Вяземський до певної міри полемизує з Поповим, але сам висловлює досить парадоксальні думки (напр., що третя редакція Попова — найдавніша), які нам доведеться далі відкинути.

Згадані вище дослідники мали під руками лише слов'янські тексти „Пренія“ та й то далеко не всі, бо бібліотекознавство тоді стояло досить низько. Отже ясно, оскільки гіпотетичним міг бути поділ усіх текстів на редакції. Лише 1893 року проф. А. Васильєв надрукував перший грецький список „Пренія“ з рукопису Віденської бібліотеки XV—XVI ст.³⁾ Другий грецький список з рукопису Московської Синодальної бібліотеки XVI ст. подав до уваги учених проф. М. Сперанський⁴⁾. Текст тут без початку й без кінця: починається він трохи вище того місця, де переривається текст Васильєва, а закінчується на таких словах слов'янських текстів: „оустранистесѧ от нас общаго житїа отца и бога и прилѣпистесѧ единому от граждан, сирѣч дїаволоу“. Проф. Сперанський висловив де-які цінні думки: так, він гадає, що переклад з грецького на якусь слов'янську мову було зроблено в Болгарії, і болгаризми зустрічаються навіть в сербському списку XIV ст., який видрукував Попов; нарешті, він ствердив думку, що Синодальний (грецький) уривок і оригінал Сербського списку XIV ст. належать до однієї редакції.

Ще проф. Кирпичников в своїй рецензії на книгу Васильєва⁵⁾ вказав, що йому відомий ще один грецький список „Пренія“ з атенського рукопису XVIII ст. (по каталогу Сакеліона № 472). Але текст цей видано було тільки 1896 р. проф. Красносельцевим⁶⁾, при чому

¹⁾ Отчетъ о 19 присужденіи наградъ гр. Уварова, СПб. 1878, с. 267—271, і окремо: Критическіе опыты по исторіи древней греко-русской полемики противъ латинянъ.

²⁾ „Преніе Панагіота съ Азимитомъ“. Памятники древней письменности, 1879, вип. IV, с. 37—66.

³⁾ Сборникъ памятниковъ Византійской литературы А. Васильева. *Anecdota graeco byzantina. Pars prior.* М. 1893, с. 179—188.

⁴⁾ Византійскій Временникъ, т. II, 1895, с. 521—530.

⁵⁾ Византійскій Временникъ, I, 1894, с. 201.

⁶⁾ Лѣтопись Историко-филологическаго о-ва при Новороссійскомъ У-тѣ. Т. VI. Византійское отдѣленіе. III. Одесса 1896, с. 295—328.

він загублені сторінки рукопису доповнив з атонського рукопису Пантелеймонового монастиря XV—XVI ст., що дуже наближається до тексту Васильєва. Відмовляючись намалювати складну і темну історію тексту „Пренія“, Красносельцев гадає, що „едва ли при данной наличности фактовъ и возможно такое изучение“. Пізніше він же видрукував ще один невеликий, але повний грецький текст з рукопису Кутлумушської бібліотеки XVI ст.¹⁾

Ось, власне, все, що дала нам наука в справі вивчення нашої пам'ятки.

III.

Перед нами до цього часу сирий, необслідуваний матеріал, і наше завдання — насамперед зробити з нього деякі висновки.

Всього видано до цього часу 4 грецькі тексти (5-ий, Атонський, проф. Красносельцев навів лише в уривках); з них тільки два — Атенський (будемо скрізь його відзначати К_I) і Кутлумушський (відзначаємо К_{II}) — повні, з вступом та епілогом. Всі ці тексти, очевидно, зберіглись од того часу, коли „Преніє“ від освічених громадських кол, академічних мурів і монастирських келій поширилося в народі і під впливом численних переписувачів переживало період все нових напластувань. Цим і можна пояснити той факт, що серед виданих грецьких списків немає цілком ідентичних по редакції, і кожний з них, власне, дозволяє говорити про окрему редакцію. Звичайно, ці списки — лише випадкові уламки всієї рукописної вантаги „Пренія“, через те не може бути й мови про те, щоби встановити між ними якийсь генетичний, редакційний зв'язок: в історії грецького тексту „Пренія“ ці списки — лише окремі крапки, поки що генетично не зв'язані між собою. З редакційними вимогами ми можемо підійти лише до слов'янських текстів.

Серед грецьких списків визначається К_I через те, що він закінчується епілогом; але текст п'яматки місцями дуже скорочено порівнюючи з текстом А. Васильєва і слов'янськими списками. Епілог такий: після диспуту про латинські ереси, Панагіот проголошує ана temu всім азимітам, а латинець остільки почуває себе переможеним, що з ним згоджується: „ἀλλ' ὅς λέγεις, ὅ Παναγιῶτα, καὶ ἐγὼ οὕτως, ὡς σὺ λέγῃ“²⁾. За переможеного Азиміта вирішив заступитися патріарх Векк, але й він не зміг подолати Панагіота; після цього він звертається до царя з проханням покарати Панагіота, і цьому останньому

¹⁾ Addenda къ изданію А. Васильєва: „Anecdota graecobyzantina“. Лѣтопись Историко-филологическаго О-ва при Новороссійскомъ Университетѣ. VII. Византійское отдѣленіе IV. Одесса, 1899, № 14, с. 174—181. Рецензія проф. Істрина — „Ж. Мин. Нар. Просв.“, 1899, кн. V, с. 211.

²⁾ Лѣтопись . . . , т. VI, ст. 326.

відтять голову (епілог написано віршами). Список Кп являє собою ніби-то скорочення списку Кі: принаймні, там всі епізоди розвиваються в тій самій послідовності що й у списку Кі, крім того—маємо короткий прозаїчний епілог приблизно з тим самим змістом. Цікаво, що цих епілогів, які весь зміст „Пренія“ ніби-то вставляють в історичні рямці, з історичними дієвими особами, зовсім немає в слов'янських текстах, через те слід погодитися з думкою проф. Красносельцева, що цей епілог був і в первісному грецькому тексті, і тільки пізніші компілятори та переписувачі могли його викинути, бо він для них загубив значіння сучасності. Список Васильєва так само не має близької подібності до інших грецьких і слов'янських текстів, і лише список Синодальної бібліотеки, що його видав проф. Сперанський, походить, як ми вище сказали, з того самого грецького оригіналу, з якого було зроблено переклад т. з. першої слов'янської редакції. Синодальний грецький список належить до XVI ст., а сербський список першої редакції виготовлено 1384 р., і цим пояснюється той факт, що грецький текст скорочує деякі епізоди навіть того тексту, який маємо в старовинному сербському списку 1384 р.

Тепер переходимо до з'ясування деяких слов'янських редакцій, що їх уже в головних рисах накреслив д. Попов ¹⁾. До першої редакції

¹⁾ Подаємо реєстр відомих нам слов'янських списків „Пренія“; звичайно зібрати бездоганно тепер усі номери списків абсолютно неможливо, але ми ділимося хоча-б тим, що маємо.

XIV ст.: 1) Бібл. Хлудова (Москва), № 189.

XVI ст.: 1) Синод. бібліот. у Москві № 181, л. 668. 2) Синодальна б-ка № 204, л. 299 об. 3) Москв. Румянцев. Музей, № 358, л. 277. 4) Рукописи Ундольського (у Москві) № 565, л. 145—160. 5) Петербурзька Публична б-ка Ф. II. № 251. 6) Там же 21. 7. 15. 7) Там же Ф. II. № 251, л. 15—17 (уринок). 8) Там же, древлехранилище Погодина № 1287 (уринок про стриження бороди). 9) Там же, древлехран. Погодина № 798, 10) Там же, рукописи Толстова Q. I, 214 (по вид. Строева—„Первое прибавление къ рукописямъ Толстова“, М. 1825, с. 218). 11) Петербурзька Духовна Академія (б. Софійська б-ка), № 1454 (уринок про стриження бороди). 12) Там же (Соф. б-ка), № 1322, л. 376а—379б. 14) Там же № 1488, л. 422 об. (уринок). 14) Бібл-ка Академії Наук у Петербурзі, 45. 10. 4, л. 184 (уринок з загадками). 15) Там же, 45. 10. 4, л. 20 (уринок—„Вопроси християнскія...“). 16) Рукописи кн. Вяземського („Общество древней письменности“ в Петербурзі), Ф. № 9, л. 97. 17) Антоніів Сійський монастир, № 210 (50—1731), 18) Нілова Столбінська пустинь, № 118 (19). 19) б. Київська Духовна Академія (рукоп. б. Почаївської Лаври), № 116. 20) Михайлівський монастир у Києві. № 488 (1646), л. 226.—234. 21) Болгарський клуб у Тульчі (відомості з книги Яцимирського — „Славянскія и русскія рукописи румынскихъ библиотекъ“. Спб., 1905).

XVII ст.: 1) Петербурзька Публична Бібліотека, Q. XVII. № 178, л. 28 (уринок „Вопроси християнскія...“). 2) Там же, Q. XVII. 226, л. 10 об.—11 (уринок „Вопроси християнскія...“).

він одніс два списки сербського походження і список волоського письма збірки б. Григоровича (уривки з його подав проф. Буслаєв у своїй книзі по народній поезії); повних списків цієї редакції не знайдено поки що, і сербський текст уривається. Один єписок, що його подав у своїй монографії Попов, належить до 1384 року, і це найбільше дало право видавцеві вважати його першою редакцією: всі інші відомі слов'янські списки—пізнішого походження. Редакція ця, як ми вже казали вище, має досить близьку подібність до грецького тексту Сперанського й у значній мірі скорочує всі епізоди порівнюючи з другою редакцією. Українських або російських списків цієї редакції поки що не знайдено. Що-ж до списку волоського письма б. Григоровича, що його Попов зараховує до першої редакції, то це якимсь непорозумінням: цей список цілком подібний до списків другої редакції. Ось приклад:

вок—загадки Азиміта). 3) Там же, Q. XVII. № 178 (уривок—загадки Азим.). 4) Там же (рукописи Богданова), Q. I. № 1009, л. 737. 5) Там же (рук. Богданова), Q. I. 1010, л. 238 зв. 6) Там же, древлехранилище Погодина, № 1558. 7) б. Петербурзька Духовна Академія, № 52, л. 271 зв.—282. 8) Там же, № 134, 546 зв. 9) Там же, № 1466, л. 510—515. 10) Там же, № 187 (з Кирилової книги). 11) Там же (б. Софійська б-ка), № 1488 (з Кирилової кн.). 12) Там же (б. Софійська б-ка) № 1175 (з Кирил. кн.). 13) Там же (б. Соф. б.), № 1245 (з Кир. кн.). 14) Рукописи кн. Вяземського („Общество древн. письменности“ в Петербурзі). 15) Московська Синодальна б-ка, № 548, л. 1014. 16) Москов. Історичний Музей (рукописи Вахрамеева), № 422, 27 зв. 17) Москов. Румянцевський Музей (збірка Н. С. Тихонравова), № 379. 18) Там же (колекція Григоровича), № 1735. 19) Рукописи Ундольського в Москві, № 573, л. 342. 20) Соловецький монастир, № 857, л. 236.

XVIII ст.: 1) б. Київська Духовна Академія, № 516 (О. 4. 79). 2) Києво-Софійський Собор, № 499 (352), л. 255—259 (з Кир. кн.). 3) Там же, № 494 (590), л. 133—143 (з Кирил. кн.). 4) Народний Дім у Львові, збірн. 17 (№ 125), уривок. 5) б. Петроградська Духовна Академія (б. Софійська б-ка), № 1428, л. 514—520 зв. (уривок про стриження бороди). 6) Московський Румянцевський Музей (збірка Н. С. Тихонравова), № 240. 7) Там же (зб. Тихонравова), № 388. 8) Московський Історичний Музей (рукописи А. А. Тітова), № 1536 (487), уривок з Кирил. книги.

XIX ст.: 1) б. Київська Духовна Академія, О. 8. 64, 122 зв.—124 зв. (уривок) 2) Там же, № 80 (Аа. 149), л. 80—95. 3) Там же, Аа. 150, л. 39—41 (уривок). 4) Рукописи Братства св. Хреста в Саратові, № 85 (223), з Кирилової кн. 5) Екатеринбург. уривок „Пренія“ (на підставі книги В. І. Срезневського—„Отчетъ Отдѣленію р. яз. и слов. Академіи Наукъ о поѣздкѣ въ Олонецкую, Вологодскую и Пермскую губ.“—Спб., (1904).

Невідомого часу: 1) Петроградська Публична б-ка (рукописи Толстова), № 393, отд. II (на підставі книги Строева „Первое прибавленіє къ рукоп. Толстова“, М. 1825, с. 522). 2) Москов. Історичний Музей (рукописи А. А. Тітова), № 1393 (1224), л. 109 зв. (з Кирил. кн.). 3) „Общество Истории и Древностей“ у Москві, папери А. Попова, л. 6 зв. 4) Москов. Синод. б-ка, № 133, л. 597 зв.—599 зв.

Список В. Григоровича¹⁾. Список II-ої редакції.

Про сонце: птиці

„кропятъ крыльями на солнце, да не поपालить оно лучами весь міръ. И сгорають у тѣхъ птицъ перья отъ огня солнечнаго, и становятся голы, будто ощипанныя“.

„кропятъ крылома ѥ погашають солнце да не потопить. лучами весь миръ. ѥ сгорають птицамъ перѣм ѿ ѿгнѣм сѣнчнаго ѥ бывають голи ꙗко ѿскоблени“. Попов, 272 с.

В першій редакції цей епізод подано в інакшій формі: „... и погашають сѣнце, да ѿгнемь не поपालить свѣтъ. ѥ пожигаютьсье крила вещьемъ тѣмь. и бывають месомъ“ (Попов, с. 259).

Крім того, напр., епізод з поголенням бороди папою маємо в списку Григоровича і в списках II-ої ред., але його цілком випущено в списках I-ої редакції. Отже з цих кількох слів ясно, що Попов тут просто помилився, зараховуючи список Григоровича до I-ої редакції. Друга редакція (за термінологією Попова) значно повніша від першої і зберіглась у повному вигляді (але, звичайно, без епілогів грецьких текстів). Списків її дуже багато, найдавніші—з кінця XV або початку XVI століття, деякі з дуже помітними болгарськими особливостями. Чимало списків II-ої редакції зберіглося на Україні, деякі з них носять сліди виразної народньої фразеології; кількість їх на Україні доводить нам, що „Преніє“ свого часу було досить популярною пам'яткою, яка зробила вплив на старовинне українське письменство (напр., на творчість Ів. Вишенського та ін.). Що найбільше для нас цікаво,—це те, що Україна тут грала виразну посередницьку культурну роль між південно-слов'янськими країнами (з окрема—Болгарією) і Московщиною: історія тексту „Пренія“ відбиває на собі це простування культури від південних слов'ян на північ через культурне посередництво України. Поки що видано два списки II-ої редакції—Поповим і Вяземським²⁾. Перший з них носить сліди великоруської говірки, другий має помітні напластування української фразеології³⁾, хоча в основі його лежав, ма-

1) В перекладі на сучасну мову Вуслаєва (в його „Очеркахъ р. нар. слов.“ с. 501—502); цим перекладом користувався і Попов.

2) Праці обох їх указано вище.

3) Сполучення старовин. и та ѥ: вѣко (двічі), бити; ѣ та и: оу мори, ненавѣстникъ, грамотъкіа; перехід прийменника въ в голосівку у: оу мори, студено і столено (тут помилкове відновлення ніби-то старого звука). Проте текст списку Вяземського списано, як ми кажемо, з білоруського оригіналу, а це підтверджується кількома випадками акання і заміною українцем-переписувачем старого а новим о через помилкову аналогію: огонь падаеть (с. 60), сѣнца (номінатив однини, с. 61), бездождевна (ніякий рід, номін. одн.), древо же мое различна (с. 59), на заподѣ (с. 60), озимить (57, 63, 65 і др.), срожающимъ (с. 59), понагію (63), перехід е без наголосу в и, може—випадково: иерать (59); иході в орфографії е зам. ѣ: ветръ, венець і др.

буть, білоруський оригінал. Сам Вяземський, видаючи свій текст зазначив, що він „мѣстами сходенъ то съ первой, то со второй редакціей, мѣстами же онъ не сходенъ ни съ тѣмъ, ни съ другимъ“ це поясняється ніби тим, що писарь „имѣлъ передъ собою два отрывочные текста—сербскій и русскій—и долженъ былъ по нимъ составить одинъ полный“¹⁾. Але легко тепер ствердити, що текст Вяземського, значно попсований місцями і незакінчений, не має жадної наукової вартости, бо він цілком повторює списки II-ої редакції. Коли-ж у йому маємо деякі відхилення від тексту Попова (II-ої ред.), то вони цілком добре пояснюються більш повними текстами цієї редакції. Напр.:

Список Вязем-
ського (с. 55).

и волѣ (?) сотриста и
тридесѣю и з ми оу
чѣникъ бѣша мѣ іго
никогда на край блю-
ститириньскомъ скон-
чавъ прѣпшати (?) імѣ
за сѣна лѣкареваніи изло-
живъ іго цѣтво приіати
внѣтръ кратины. повѣ-
лѣ ѡволѣ бити дондѣ
сотворить ѡбѣ перво-
го кгардинала къ спрѣ-
нїю сѣже палѣѡлогъ
кгардинала пре^{ла}сть...

Список Київ. Ду-
ховн Акад. № 116.

Ѣго же нѣко да на край
блѣости тирѣнскѣ. ско-
чнѣвъ прѣщати імоу за
сѣна ласкарева. низло-
живъ іго цѣтво прїіать
и внѣтръ кортины
повелѣ ѡвоулоу быти
дондѣ еже сътворить ѡ-
бить прѣваго гарди-
нарѣ къ съпрѣнїю
(258 л.).

Список Попова I-ої
редакції (в списку По-
пова II-ої редакції це
місце випущено).

Ѣго же за ѡдрѣзаниє
носа що оучинише
імоу прежде за сѣна
ласкарева, приведоша
Ѣго въ полату цѣвою.
и рѣ завѣсы поста-
вити, ꙗко оучинити и
ѡвѣщати гардинаремъ
пре (с. 253).

Список цей не закінчено, бо переписувач безпосереднє перейшов од „Пренія“ до українського списку „Премудрости Соломона“; текст врешті надзвичайно попсовано, бо переписувач, очевидно, ставився до своєї праці цілком механічно.

1) Памяти. древней письмен., 1879, вип. IV, с. 52.

2) В грецькому спискові Кі досить близький текст: отже ясно, що він був і в грецькому протографі; $\delta\ \delta\epsilon\ \text{'}Ολόβολος. δια\ την\ ακρωτηρίασιν\ τ\ης\ μ\ύ\της\ α\υ\το\υ, \eta\n\ \epsilon\kappa\phi\epsilon\n\ \delta\ \text{Παλαιολόγος}\ \delta\iota\alpha\ \tau\eta\n\ \delta\iota\omega\epsilon\iota\n\ \tau\o\upsilon\ \nu\iota\o\upsilon\ \text{Λασκάρου}\ \kappa\upsilon\rho\iota\o\upsilon\ \text{Δημητρίου}\ \kappa\alpha\iota\ \delta\iota\alpha\ \tau\o\ \alpha\delta\iota\kappa\omega\varsigma\ \alpha\upsilon\tau\o\varsigma\ \tau\eta\n\ \beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\iota\alpha\n\ \epsilon\delta\rho\acute{\alpha}\xi\alpha\tau\o\ \omega\sigma\pi\epsilon\rho\ \acute{\alpha}\beta\o\upsilon\lambda\o\varsigma\ \tau\alpha\tau\acute{\alpha}\varsigma\ (?)\ \kappa\alpha\iota\ \alpha\pi\o\sigma\tau\acute{\alpha}\tau\eta\varsigma\ \theta\epsilon\o\upsilon. \kappa\alpha\iota\ \kappa\alpha\theta\epsilon\lambda\omega\n\ \tau\eta\n\ \beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\iota\alpha\n\ \epsilon\delta\rho\acute{\alpha}\xi\alpha\tau\o\ \epsilon\n\theta\omicron\n\ \kappa\o\rho\tau\acute{\upsilon}\nu\eta\eta\varsigma, \delta\omega\varsigma\ \delta\iota\acute{\alpha}\lambda\epsilon\chi\iota\n\ \pi\o\iota\acute{\eta}\sigma\eta\ \mu\epsilon\tau\acute{\alpha}\ \tau\o\upsilon\varsigma\ \gamma\alpha\rho\delta\iota\n\alpha\rho\iota\o\upsilon\varsigma, \tau\o\tau\epsilon\ \delta\ \text{Παλαιολόγος}\ \tau\o\iota\varsigma\ \gamma\alpha\rho\delta\iota\n\alpha\rho\iota\o\upsilon\varsigma\ \pi\rho\o\delta\acute{\epsilon}\delta\omega\kappa\epsilon...$ с. 312.

IV.

Отже до першої редакції належать тільки два сербські списки, до другої—дуже багато болгарських, російських і українських, що в великій кількості розкидані по монастирських бібліотеках. Власне, поверховного ознайомлення з цими двома редакціями досить, щоб остаточно вирішити, що вони мають генетичний зв'язок з грецькими списками „Пренія“ і що деякі інші редакції виникли вже на слов'янському ґрунті, на підставі зазначених двох перших редакцій (поки що зазначаємо це в гіпотетичній формі, бо пізніше ми цю думку доведемо фактами). Це вже й через те ясно, що сербські списки першої редакції мають дуже помітну подібність, як ми це вже вище сказали, до грецького тексту, що його видав проф. Сперанський; а списки другої редакції так само місцями дуже наближуються до інших виданих грецьких списків, маючи той самий розклад матеріалу й окремі подібні уступи.

З цього погляду великої ваги набувають ті списки „Пренія“, що їх маємо по київських бібліотеках. Звичайно, поки не досліджено всі списки тієї чи іншої пам'ятки, важко остаточно зробити висновки; але кожної історичної хвили наука наша перебуває на певній стадії розвитку, що дається себе виявити за даних обставин, хоча, звичайно, пізніші досліді над новими, невідомими нам досі матеріалами можуть внести ті чи інші корективи. Перший київський список належав колись Почаївській Лаврі, а потім бібліотеці був. Київської Духовної Академії № 116, половини XVI ст.¹⁾ (визначаємо його скрізь літерою *В*). Список *В* має надзвичайно яскраві особливості в мові, що свідчать про його болгарський протограф. Писано його південно-слов'янським півустановом болгарського штибу (характерна літера *юс*), його мова так само відбиває на собі вплив болгарської мови, і коли-б не деякі східно-слов'янські й особливо українські риси, можна було-б сперечатися про його походження. Насамперед, лексика списку має виразні ознаки болгарської мови: на голѣмъ прѣстѣ (л. 257)²⁾;

¹⁾ Березинъ, Описание рукописей Почаевской Лавры. К. 1881, с. 69. Водяні знаки (л. 184, 185 та ин.) дуже подібні до тих, що маємо в виданні Ліхачова („Палеографическое значеніе бумажныхъ водяныхъ знаковъ. СПб., 1899), т. III № 3292, а також т. II, с. 111 (з документу 1535 року). Отже на підставі цих документів можна досить точно датувати нашу пам'ятку.

²⁾ Голѣмъ, а, о — великий (Дювернуа, Словарь болг. яз., т. I, с. 379).

въ помѣнницѣ¹⁾; кѣбли²⁾; желва³⁾; зелка⁴⁾; мѣчка⁵⁾; пѣховы⁶⁾; трѣсть⁷⁾; калѣнь⁸⁾; белегъ перце (зменьш. форма). Але і крім цих лексичних, найяскравіших особливостей,—у тексті списка В багато ознак його болгарського походження⁹⁻¹⁵⁾, і тільки дуже слабо на слов'янському фоні виступають українські риси¹⁶⁾.

Другий київський список належав київ. Михайлівському ма-настиреві і походить з першої чверти XVI ст. (ми його скрізь визначати-мемо через А)¹⁷⁾. Болгарська основа в цьому спискові значно менше

¹⁾ В I ред.: въ възгласеняхъ. Помѣникъ—поминальник (проводы) (Дювернуа, Словарь, II, с. 1754).

²⁾ Тут—міна ж і ъ: болг. кѣбълъ (сербське кабао, каба)—яка-небудь міра, вага (Словарь Дювернуа, I, с. 1080).

³⁾ Желва по болгар. черепаха.

⁴⁾ Зелка по болг. кочан капусти; в I серб. редакції—капоуста.

⁵⁾ Ведмідь; е і в сербській мові: мѣчка. Але в I ред. стоить—медвѣда

⁶⁾ Цього слова немає в виданих списках 2-ої ред., немає його і в I редакції означає воно пацюки: сучасне болгарське плѣхъ, мн. плѣхове (Словарь Дювернуа, II, 1671).

⁷⁾ Болг.—тросник. Між иншим, це місце так читається в другій ред.: „трѣсть, иже глѣтсѣ глико калѣ“, тоб-то подається 2 рівнозначних слів (γλυκὸς κάλαμος—солодкий тросник); в ред.—трѣстиѣ.

⁸⁾ Це місце так читається в В: „всѣхъ скѣделѣ калѣнь“... Це майже достотний переклад з грецької: καὶ τὸ τζουκάρι καὶ τὸ κεράριον (Сперанський, 528). Можливо, що слов'янський перекладчик механічно передав грецьке слово латинськими літерами (τζουκάρι—калѣнь), але можливо й те, що він переклав саїдуюче слово τάλινον словом „калѣнь“: каленъ по болг.—глиняний:

⁹⁾ Майже скрізь написання слів з кінцевою шелестівкою через ъ: і ѡамнь, ѡбразъ, оѡмь, крім прийменників.

¹⁰⁾ Повна відсутність йотації при голосівках: ѡ раскатель, сѣтель, тож, ж (акузат. одн. жін. роду), безъ жгліа.

¹¹⁾ Міна ѡ та а: всѣхъ, поклонѣшисѣ, всѣ (номінат. множини ніяк. роду), пѣтла і пѣтель (А=ѣ).

¹²⁾ Дуже часті міна юсів і написання поряд двох юсів: вънѣтръ., ж (акузат. одн. жін. р.), от сіж (генетив одн.), ѡстиннѣж.

¹³⁾ Змішування ѡ і ж в таких випадках: рѣкавицами і рѣкавици, съпрѣтъ і съпрѣж.

¹⁴⁾ Виключне написання рѣ, лѣ на місці слов'янських сонантів: утврѣди, блѣшѣиѣжѣжѣжѣ, мльнѣж.

¹⁵⁾ Відсутність і epentheticum в слові ѡскооѣбени.

¹⁶⁾ Змішування звуків и та ѡ: крилы і крыль (генет. мн.), бяхъж, мѣтиня, крати, сѣлисти; ѡ після заднепіднебінних особливо часто: хѣлрости, похѣбѣли; и зам. ѡ: ѡбить.

¹⁷⁾ Н. Петровъ, Описаніе рукописныхъ собраній, находящихся въ г. Киевѣ. М., 1891. II вып., с. 166; по опису—№ 488. Петров дає список навіть XV століттям, але водянні знаки вказують на першу чверть XVI ст. Знаків всього чотирі (л. 42, 85, 12 і 18), і для деяких з них ми маємо близьку подібність до зразків у виданні Ліхачова: „Палеографическое значеніе бумажныхъ водяныхъ знаковъ“, Спб., 1898, з першої чверти XVI ст.

почувається, ніж у спискові В, і тут вона має характер чогось зовнішнього, певної орфографічної моди, що так була поширилася по Україні на протязі XV—XVI ст.¹⁾ Але на цьому фоні болгарської орфографії надзвичайно яскраво виступають риси української мови, головним чином—в царині фонетики²⁾. Це останнє дає можливість висловити думку, що список А виготовлено якимось переписувачем українцем у межах України.

Отже на підставі побіжного аналізу мови трьох списків другої редакції (А, В і Попова)³⁾, ми можемо зробити певні висновки, які пізніше спробуємо довести й текстуальним аналізом. Список В має найближче відношення до болгарського протографу нашої пам'ятки⁴⁾; в його мові зустрічаються не тільки фонетичні й орфографічні особливості болгарського письма, а навіть і лексичні подібності. Українських ознак там майже немає, і це нам доводить, що між В і болгарським перекладом грецького тексту мало переступних списків. Мова списку А дозволяє визначити другий етап у розвитку тексту нашої пам'ятки. Перейнявшись фонетичними особливостями української мови, список А, що належить до першої половини XVI ст., ясно вказує на Україну, як на таку країну, що формувала нові редакції південно-слов'янських пам'яток і передавала це літературне багатство до північної сусідки, до Московщини, або й до Білорусі. Нарешті, список Попова встановлює власне останню стадію історії нашої пам'ятки. Текст списку Попова перейнято великоруським фонетичним і почасти лексичним матеріалом, і він власне символізує собою той момент, коли пам'ятка, діставшись через Україну на Московщину, перебула деякі редакційні зміни і в такому вигляді надзвичайно поширилася по всій країні.

Ці наші твердження легко зміцнити текстуальними подібностями, користуючися виданими грецькими текстами. Списки А і В мають

¹⁾ Написання (иноді) кінцевих шелестівок через ь (образъ папинъ); часто відсутність йотації голосівок (архыереѣ), помилкове прояснення носових, як результат середне-болгарської міни юсіів (движащаѣса); написання рѣ, лѣ на місці старовинних сонантів (тврѣдѣ); помилкова вокалізація ірраціон. ѡ, що сталося результатом їх міни (шопщю 231 зв.; цікаво що в В це слово написано так: шѡпщѡ—268 зв); відсутність двічі ѡ ерenth. (ѡскобены і на земѡ).

²⁾ Напр: міна ѡ та ѡ (бити, гори, холми); міна ѡ та ѡ (ненавѣстникѡ, о слави); ѡ після заднепіднебінних частенько зберігається (архыереѣ, великѡ), перехід приименника сѡ в з (з венци).

³⁾ Список Вяземського, повторюємо, не має жадної наукової вартості.

⁴⁾ До цієї самої категорії належить, мабуть, список „Пренія“ в м. Тульчі XVI ст., на його вказує Яцимирський у книзі: „Славян. и русскія рукописи румынскихъ библиотекъ“ Спб., 1905. Початок такий: „Сѡпрѣніе панагѡта философа сѡ кѡ гардинари егда прѡдошѡ ѡ папы римскаго и прѡшѡса въ константинѡ града ѡ православной вѣрѣ христѡанскои ѡ ѡ вѣрѣ фрѡжескои, ѡгда по ѡбѡди панагѡта вѣрѣ фрѡжескѡа въ Цѡриградѣ“.

кільки поширених уступів, що наближують їх до одного оригіналу і разом з тим віддаляють од тих московських списків, які вказано в книзі Попова, де ці подробиці загублено ¹⁾; ці уступи, безперечно, були в грецькому оригіналі нашої пам'ятки, бо й досі зберіглися в виданих візантійських текстах.

В.

ΚΙ.

1.

ѢГО же нѣкогда на край блюсти ²⁾ тирійскѡм ³⁾. скочѣ въ прѣщати ѣмоу за сѣна ⁴⁾ ласкарева ⁵⁾. низложѣ въ ѣго цртво ⁶⁾ прїѣтъ ⁷⁾. ѡ ⁸⁾ вѣнѣтрѣ кортѣны ⁹⁻¹⁰⁾ повелѣ ѡвоулоу бѣти ¹¹⁾ дондеже сътворить ¹²⁾ ѡбить ¹³⁾ прѣваго ¹⁴⁾ гардинарѣ къ съпрѣнїю ¹⁵⁾ (258 л.).

ὁ δὲ Ὀλόβολος, διὰ τὴν ἀκρωτηρίαν τῆς μύτης αὐτοῦ, ἣν ἔκοψεν ὁ Παλαιολόγος διὰ τὴν δίωξιν τοῦ υἱοῦ Λαοκάρου κυρίου Δημητρίου καὶ διὰ τὸ ἀδίκως αὐτὸς τὴν βασιλείαν ἐδράξατο, ὥσπερ ἄβουλος τατάς (?) καὶ ἀποστάτης Θεοῦ καὶ καθελὼν τὴν βασιλείαν ἐδράξατο ἐνδὸν κορτύνης, ὅπως διάλεξιν ποιήσῃ μετὰ τοὺς γαρδινάριους. τότε ὁ Παλαιολόγος τοῖς γαρδινάριοις προέδωκε... с. 312.

Як бачимо, цей уступ мається в списках А і В ¹⁶⁾ і дуже наближається до відповідного місця в грецькому тексті ΚΙ, отже він був і в грецькому протографі слов'янських текстів; це підтверджується ще й тим, що до цього читання наближається І сербська редакція.

¹⁾ В дальших порівняннях наводимо варіанти з еписку Софійської бібліотеки Петр. Духовн. Акад. XVI ст. № 1322. Цей уступ із списку Вяземського ми навели вище.

²⁻³⁾ А: тироньскомъ. ⁴⁻⁵⁾ А: скаласкарева. ⁶⁻⁷⁾ А: приѣтъ. Соф. бібліот. № 1322: прїѣтъ. ⁸⁻⁹⁾ А: вѣноутрѣ кратинѣ. С. бібл.: внутрѣ кротинѣ. ¹⁰⁻¹¹⁾ А: повелѣвъ ѡволю бити. ¹²⁻¹³⁾ А: ѡбѣтъ, С. б.: ѡбѣтъ. ¹⁴⁻¹⁵⁾ Соф. бібл.: гардинарѣ къ съпренїю. ^{2.15)} У Попова все це місце випущено. В І сербській редакції цей уступ читається так: **ѢГО** же за **ѡдрѣзаниѣ** носа що оучинише **ѢМУ** прежде за **сѣна** ласкарева приведоша **ѢГО** въ полатоу **прѣвоу**. и **рѣ** завѣсы поставити. **ѢКО** оучинити и **ѡвѣщати** гардинаремъ про“ (див. с. 69). В грецькому тексті Васильєва цей уступ має иншу думку; крім цього, тут *locus turbatus*, як зазначає сам видавець (с. 180, прим.): *ἐν διὰ τὴν ἀκροβυστία(ν) συντηρήσας. καὶ ὥσπερ λέων ἐν ὧπιον αὐτῶν ἐστὶν καθελὼν αὐτὸν ἀπὸ τὴν βασιλείαν.*

¹⁶⁾ Крім того, в списках Вяземського і Соф. бібл. № 1322.

В.

ΚΙ.

2.

ниже паки оуѣзрите лицемъ къ ли-
цоу ¹⁾ тѣм же й слово ¹⁾ възѣти ⁴⁾
ѡ нѣ ⁵⁾ не възхотѣша ⁶⁾. ѿще не ⁷⁾
внѣ кѡртины ⁸⁾ бѣдетъ ⁹⁾ понѣже
й ¹⁰⁾ се бѣваетъ сего ¹¹⁾ прѣти ¹²⁾.
нѣ ¹³⁾ сего рѣди что ¹⁴⁾ съвѣщати ¹⁵⁾
гѣлахъ ²⁾ тѣмъ й панагѣѡ кѣрь кѡ-
стантѣѡ философъ ¹⁰⁾... 258 зв.

καὶ οὐ βλέπειν αὐτὸν εἰς πρόσωπον. διὰ
καὶ λόγον διαλέξεως συναίρειν μετὰ αὐτοῦ
τοῦ ῥήτορος. Ὁλοβόλου οὐκ ἠθέλησαν,
εἰ μὴ τῆς κορτύνης ἐξῶθεν γένηται. ἐπεὶ
τοῦτον γέγονεν ἐν τούτοις οὐκ ἐδέξαντο
διὰ τὸ πολύσαρκον αὐτοῦ. ὅθεν καὶ ὁ
μικρότερος τῶν μαθητῶν Κωνσταντῖνος
ὁ παναγιώτης... с. 313.

Тут лише перша частина слов'янського речення має подібність до грецького тексту ΚΙ, а в другій частині зберігається тільки загальна думка, яка іноді навіть не дається до розуміння. В І сербській редакції цей уступ також мається, був він і в грецькому протографі.

В.

Список Васильева.

3.

¹⁶⁾ вдаѣ хс стѣмѣ аггломъ... ¹⁷⁾.

¹⁸⁾ ὁ Χριστὸς... δίδει τὸ στέμ(μ)α τῶν
ἀγγέλων ¹⁹⁾ (с. 185).

1.-2) В І серб. редакції: „того ради не възхотѣше слова приѣти с ними ѿще завѣсь не боудеть. ѿ то приѣше“. Въ грецькому тексті Васильева цей уступ дуже скорочено, але думка першої частини слов'янського речення зберігається: καὶ λόγον συνάραι ἡρὸς αὐτὸν οὐκ ἠθέλησεν εἰ μὴ τῆς κορτύνης ἐξῶ γίνεσθαι. У Попова цей уступ випущено.

3.-4) Сп. Вяземського (визначаємо його через літеру У)—въвзѣти. Список Софійської бібл. (визначаємо через літеру С)—възѣти. ⁵⁾⁻⁶⁾ А і У: не възхотѣша. С: не възхоти. ^{7.-8)} А: внѣ крѣтины; С: вни картины; У: вкоритины. ^{8.-9)} А, С і У: боудеть. ¹⁰⁻¹¹⁾ У: себы възѣ се (?) ¹¹⁻¹²⁾ А: прѣти. У: приѣти. ¹²⁻¹³⁾ А і У: но; С: не. ¹⁴⁻¹⁵⁾ А: себе вѣщати; У: собѣ вѣщати. ¹⁶⁻²⁾ А і У: гѣлахъ; С: гѣлаше. ²⁻¹⁰⁾ У: те ^М й панагѣѡ кѣрь костантѣѡ енлосѣ.

¹⁶⁻¹⁷⁾ Так само і в С: „въдаеть хс стѣмѣ аггломъ“; близько до цього маємо в І серб. ред.: „даѣть хс стѣмоу аггломъ“. Але у Попова, в А і У інакше: „въдаеть хс сѣтѣмѣ аггломъ“—це вже наслідок тлумачення тексту.

¹⁸⁻¹⁹⁾ В тексті Сперанського: δίδει ὁ Χριστὸς μου τὸ στέμμα (с. 177): К¹ дає трохи інший текст: . . . δίδει ὁ Χριστὸς τὸ στερῆμμα τοὺς ἀγγέλους (320).

В.

Список Васильева.

4.

Ако¹⁾ дрѣжить причащєніє²⁾ въ ѿ³⁾ вастаѣ⁴⁾ тѣ ѿма тоѣ Христоѣ
своеи⁵⁾ поуниѣ (270 эв.). ѿс то поуниѣ тоѣ (с. 187).

З останніх двох прикладів ясно, що текст В в деяких випадках дає старовинну редакцію, бо щільно підходить до грецьких текстів, позичаючи в них навіть окремі слова; пізніші слов'янські тексти (починаючи вже з українського А), бажаючи розтлумачити незрозумілі грецькі терміни, заміняли їх слов'янськими виразами. Тепер цікаво вирішити таке питання: чи текст А всюди новіший за В, чи, може, він зберіг деякі старовинні варіанти? Натяк на останнє маємо в такому уступі:

А.

В.

6) Аще ли можѣ^ш зажещи⁷⁾ ѿгнь без вѣтра, ѿ без главна⁸⁾ ѿ без югли⁸⁾ аще ли⁹⁾ ѿгнь вѣсѣчиши¹⁰⁾. ѿ по махаеши рѣкою, да вонидѣ¹¹⁾ вѣтръ. и¹²⁾ без дохновєніа¹³⁾ не можѣ¹⁴⁾ зажещися¹⁵⁾, 233 л. ѿгнь бѣз вѣтра ѿ без главна⁸⁾ ѿ безъ жгліа ѿ безъ доуновєніа не мѣжеть зажещиса. л. 272.

Ясно з цього прикладу, що обидва тексти А і В, хоч і походять з якогось невідомого нам оригіналу Х, але далі в своїй історії тексту трохи розійшлися: А зберіг такі епізоди з свого протографа Х, які загубив В. З цього погляду текст А являється найбільше цінним, бо він найповніше захоче епізоди якогось невідомого нам середнеболгарського протографа Х.

1—2) У Попова: творить причащєніє, А: творить причащєніє, Але в С згідно з В: прѣжить причащєніє.

3—4) У Сперанського: кратѣ, далі як у Васильєва.

5) У Попова і в А: трудниці (?); в С: трудницѣ. В живих слов'янських мовах це слово має цілком нинішній зміст.

6—7) і 8—9) випущено в В. У Попова і в С як в А. тільки з деякими відмінними варіантами. 10—11) У Попова „ѿгнивомъ вѣсечеши“. 12) У Попова: „внидетъ“. 13—14) У Попова: „безъ дуновєніа“. 15—16) У Попова: не можеш.

17) В і ред. подібно до А і Попова: можеш ли внети ѿгнь безъ вѣтра и кадило безъ ѿглевью или да вѣкнешъ аще не подоуешь. ѿ размахнешъ роукою своєю, да вниде вѣтръ безъ дха не в'ниматьсе. У Сперанського: Καὶ ἡμπορεῖς ὡς εἰς τὴν χωρὶς ἀνέμου καὶ θαλοῦ καὶ καρβούνου καὶ πυροβολήσεως καὶ ἐμφυσήσεως καὶ σείσεως τὰς χεῖράς σου νὰ ἐμβῇ ἀνεμος. καὶ χωρὶς οὐδὲ ἀπται (с. 528). У К¹ де це місце скорочено, але зміст наближається до А і Попова: Καὶ τίς δύναται ἀναφαί πῦρ ἐκ τοῦ ἀνέμου: καὶ ἐὰν πυροβολήσῃ τις, ἐὰν μὴ σείσῃ τὴν χεῖρα αὐτοῦ καὶ ποιήσῃ ἀνεμος οὐκ ἀνάπτει πῦρ. (Лѣтопись..., т. VII, с. 180).

Спробуємо тепер зробити деякі висновки з текстуального аналізу списків II-ої редакції „Пренія“. Вони цілком підтверджують ті думки, які ми висловили вище на підставі аналізу мови слов'янських текстів. Серед південних слов'ян (напевніше в Болгарії) існував якийсь протограф Х, з якого пішли всі списки другої редакції. Київський список А, хоча значно змінив болгарську фонетику й лексику на українські, заховав проте максимум епізодів слов'янського протографа Х. Навпаки, список В, відбиваючи в мові надзвичайно помітний вплив болгарської фонетики, ортографії і навіть лексики, в тексті деякі епізоди загубив. Московські списки „Пренія“, наближаючи мову свого тексту до великоруської фонетики, разом з тим помалу губили характерні епізоди слов'янського протографа Х; причина цьому ясна: той історичний фон пам'ятки, що так цікавив візантійця XIII століття, був цілком незрозумілий для великороса XVI—XVII ст. Культурна роля України в цій історії тексту нашої пам'ятки визначається цілком виразно, бо тут власне формувалися ті переступні редакції, що набрали остаточного вигляду на ґрунті Московщини.

Ол. Дорошкевич.

(Кінець буде).

Нові дані для історії школярських брацтв на Україні ¹⁾.

Література про старинні церковні брацтва у південній і західній Русі доволі широка і ми, розпоряджаючи віродостойними джерелами з кінця XVI віку, завдяки працям м. Макарія, проф. Харламповича, Криловського й ин., маємо доволі ясне уявлення про ці організації та про просвітню їхню діяльність. Але в історії нашої старинної школи було одне темне місце, що його роз'яснити не можна було за браком матеріалу — це питання про *школярські, студентські брацтва*. Брацтва ці, це річ безсумнівна, повинні були існувати і на Україні, і у білорусів, так як вони існували в тій організації, що її наслідували фундатори західно-руських брацьких шкіл, — цеб-то по школах польських, які свою остаточну форму здобули при співучасті о.о. єзуїтів.

У *Litterae Annuae S. J.* за 1585 рік, ст. 203 ²⁾ згадується про релігійні процесії членів віленського студентського брацтва, заснованого у цьому році. На думку проф. Харламповича „найсильніше повинна була ділати на підбудження релігійного почуття в учнів їхня участь у *студентських богородичних брацтвах*“. Оці студентські брацтва завів папа Григорій XIII у 1584 році під назвою „брацтва Благовіщення“ і в 1586-7 їх підтвердив папа Сикст V. Отакі брацтва заводились і по західно-руських єзуїцьких колегіях з перших таких років їхнього існування. Повинності братчиків полягали в тому, щоб строго виконувати обрядові і моральні вимоги церкви. „Заховування церковних обрядів братчики доводили до ступіня подвигів, здовжуючи пости, богослуження й молитви; оці останні тяглися иноді по сорок годин. Часті церковні процесії вони одбували босі, иноді під сильний холод; до крови били себе нагаями, викликаючи сльози навіть у гулящої публіки“ ³⁾, то що. Не дивниця, що папи (Григорій XIII і Сикст

¹⁾ Прочитано в засіданні петербурзького „Товариства прихильників української історії, письменства і мови“, 25. XII. 1921 року.

²⁾ К. Харламповичъ, Западно-русскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка, отношеніе ихъ къ инославнымъ, религіозное обученіе въ нихъ и заслуги ихъ въ дѣлѣ защиты православной вѣры и церкви. Казань, 1898, стор. 59.

³⁾ Там-таки, стор. 103.

V) прихильно ставилися до членів отих езуїцьких содалій (sodalitas), що дозволяли їм святкувати більш ніж половину року ¹⁾.

Подібно до езуїцьких шкільних брацтв, що ставили собі релігійно-аскетичні завдання, і в православних „у багатьох містах при головних брацтвах (що піклувались про школи), були так звані юнацькі брацтва. Вони складалися з юнаків, які, наслідуючи старших, об'єднувалися в брацтва, які ставили собі ті самі релігійно-моральні завдання, що й старші брацтва. Старші брацтва давали їм свій устав і керівників. Перше таке братство—замостянське—згадується року 1606-го, як воно разом із старшим здобуло благословення од еп. Гedeона Балабана“ ²⁾. Року 1620-го патр. Теофан дав грамоту київським брацтвам старшому і молодшому. Року 1625 існувало вже могилівське юнацьке братство. У своєму посланні до луцького юнацького брацтва митр. Ісаїя Конинський у 1632 р. хвалить його членів за те, що вони, хоч юнаки ще, а вже „мужеская мудрствовать предначинають, еже въ благочинні цѣломудрено церковному возслѣдовати наказанію“ і підбадьорує їх у змаганні до морального удосконалення. У віленській школі існувала „студентська конгрегація св. Костянтина й Єлени“, що про неї згадується в книжці „Echo Żalu“ 1635 року ³⁾.

Чи можна думати, що оці студентські брацтва керувалися дійсно статутами брацтв старших? З певністю можна відповісти тільки запереченням: різниця поміж старшими братчиками і членами студентських брацтв була надто вже велика, а до того й завдання одного і другого брацтва не тотожні були. Про це можна було лише догадуватися, хоч-би через те, що „Порядокъ школьный“, простудійований проф. Харламповичем, і окремі статті уставів брацьких, поскільки вони торкалися школярів,—дають або вказівки на порядок, цеб-то чисто шкільні заняття, або на дисципліну та способи її підтримувати. А устава для внутрішнього власне життя шкільного, студентського брацтва ми досі не мали. Тепер мені випало на долю опублікувати уривок його. Попався він у рукописі, що його мені в 1913 р. подарував був проф. Клінгер.

Устав цей шкільного брацтва знаходиться в згаданому моему рукописі, який являє собою, очевидно, латинсько-слов'яно-польські вправи ученика з класу синтаксими. Пропали в ньому листки: 1, 42—47, 49, 51—54, 58, 59, 70, 71 і декілька вкінці. На внутрішній сторінці оправи—незначні замітки і приписки, в роді: „Гикъ лѣбер меуъ, тестисъ естъ деуъ, квисъ иллюмъ кверит, гокъ номень ерит“, і т. и.

¹⁾ Там-таки, стор. 103, примітка IV.

²⁾ Там-таки, стор. 473.

³⁾ Див. там-таки, стор. 472.

На листкові 2 і дальших на долішньому полі приписка з датою, яка вказує на час, перед котрим написано рукопис: [Hic] „*liber scriptionis anno Dni milesimo septingentesimo trigesimo sexto finitusque mense Decembri postremis numeris huius anni*“. На листкові 41—помітка вчителя біглим тонким нахиленим скорописом: „*Pulchre*“. Почерк ученика—1720-1730 р. р., простий, типово український скоропис. Ним-таки написано й останню, яка нас особливо цікавить, статтю.

Окрім дати є в рукописі й указівки на те місце, де його було написано. Серед тих фраз, що їх завдано перекласти на латинську мову маємо й таку: „*Wiele pożytku masz ty u rodzony twój, kiedyś w tym Miesiącu septembrze, nie latając obosieczną myślą z orłem u orlicą po podniebiosu, tekę u papier potrzebny wam sporządziwszy, Oyca u Matkę miłe porzegnawszy z domu swego dla wyżywiania się grochow, krup, iagiel (milió) u mąk, w domu na wsi przygotowawszy, do Kiiowa, roskoszy swoiey nazwanego przyiechaleś*“ (л. 12 об.-13), або „*Przybywszy Iędrzey... z Wielkiej Polski s Kalisza przez Gdansk tu do nas, do Kiiowa, powiedział...*“ (л. 23). Є згадки і про подорож „z Kozelca (Capripoli) do Baturyna, z Baturyna przez Niżyn znowu do domu“ (л. 1) та про виправу до Броварів із Київа (л. 18 об.) Таким чином, виправи належать мабуть ученикові Київської Могилянської Академії 1730-х років.

План „Наставлення новых содалисовъ“ не відзначається особливою систематичністю.

Спершу йде мова про те, що таке содаліс і які його повинності —2), його ріжниця од інших христіян (3), далі—про відношення його до Богородиці (4), про обов'язки содаліса (5), про те, що подобає творити совершенному в житті (6), що таке віра і в чому вона виявлена (7—8), про точне додержування дванацятьох членів символа віри (9), про заповіді церковні (10), про тайни церковні (11), про надію і свідоцтва істинного уповання на Бога (12—14), про діла милости (15), про те, на кого повинен содаліс покладати надію і чому (16),—і далі про Богородицю (17—21) і служення їй (22—26), чому вона святіша од святих і янголів (27—28), що таке любов (29), молитва (30—31) і що її окрилює (32), про піст (33), милостиню (34), про дари св. Духа (35—36), про гріх (37), про прилучення до чужих гріхів (38), десять заповідей (39). Таким чином, тут злито завдання чисто катехизичні — загального характеру з пропагандою ідеї служення Пресвятій Діві.

Богородиця — верх досконалости, яку тільки можна собі уявити. Вона зветься благословенною, бо „имѣет изящнѣйшую благодать паче всѣх ангел и паче всѣх святых“ (26). Вона святіша од усіх святих, бо „єдина прежде вѣк благодатию Божією предохраняема без порока

грѣха первороднаго во утробѣ матернѣ зачатся; она єдина порока грѣховнаго *никогдаже имѣяше*“, оправдуючи слова із Пісні Пісень: „вся добра ближняя моя и порока нѣст в тебѣ“. Автори „Науки“ одхиляються тут од православної точки погляду і, щоб возвеличити Богородицю, повторюють догмат про непорочне її зачаття.

Як і слід було цього чекати, український *sodalis*, слідом за своїми католицькими співтоваришами,—це перш над усе „раб Прєблагословенной Дѣвы Маріи, самовольное свое обѣщаніє оной служити собственными узаконеніи с присягою утвердивий“ (1). „Поручившись прєблагому єя предстательству“, *sodalis* повинен почитати її, наслідуючи її в усіх чеснотах (4). Та цього мало—*sodalis*, що повинен вести досконале життя христіянина, в дечому од нього одрізняється: христіянин удитинстві одрікається сатани, а *sodalis* „по пріятію разума обѣщається и присягою утверждает добродѣтельно пожити“ (3). Хто має звання содаліса, той, як правдивий лицар св. Діви, зобов'язаний виконувати низку повинностей, а саме: 1) обороняти і прославляти честь Богородиці, навіть до смерті; 2) заховувати—як не повну непорочність, то хоть чистість, маючи тверду постанову не згрішити; 3) день-у-день читати на честь св. Діви параклис напам'ять і 12 разів „Богородице Діво“; 4) призивати в молитвах святих і безплотних янголів; 5)—і це особливо важливо і цікаво—„от всякого грѣха тако сам (повинен) оберегаться содаліс, яко и протчих должен отводить, ко добродѣтелем же возводить“—подробиця, яка нагадує нам сьогочасних скавтів, 6) повинен день-у-день провірювати своє сумління і 7) очищувати його через сповідь; 8) засилати подяку Богові і 9) оддавати себе смиренно на волю Божу.

Після Христа—содаліс повинен покладати свою надію на Богородицю (16), бо вона—„Мати наша по благодати и ходатаица о насъ ко Богу избраннѣйшая“ (17). Вона однаково матір і для грішних і для праведних; для грішних тому, що „изводитъ я от грѣховъ и благодатию Божією омиваетъ, очищаетъ, истинное покаяніє, умиленіє и слезы даруетъ“; вона примирює грішників з Христом. Вона і матір для праведників, бо „соблюдаетъ их во святини“, їх вона „питаєт млекою благодати“, а грішних—„млекою милосердія“ (20). Хто має міцне й правдиве благоговіння до Богородиці—той загинути не може, бо не може „извержень быти отъ числа синов Божіих, иже єсть сынъ Матере Сына Божія“ (21). Оце благоговіння—це не тільки переживання певного аффекту, а щось діяльне,—а саме „подражаніє добродѣтелей Ея: смиренія, кротости, молчанія, чистоти, воздержанія“, то що, а також безперестанна молитва та „усердіє въ разширеніи славы и чести имени Богородичнаго“ (22). До того—не вистачає читати акафіст і повто-

рювати молитву до Богородиці, щоб називатись сином Її: треба „подражати Ея благочестію, чистотѣ, цѣломудрію и смиренію“ (23), молитися, щоб Богородиця випросила для Їого у Сина свого „сокрушеніе сердечное, житія исправленіе и истинное покаяніе“ (24).

Вистарчить згадати „Небо Новое“ та „Звѣзду Пресвѣтлую“, щоб зрозуміти, як ревно прищиплювали на Україні культ Богородиці, винесений із глибин середньовіччя.

Характеристичне й те, як давнє українське студентство реагувало на отой настрій своїх керівників. Чуже крайностів католицького самобичування—а до Їого заохочували по єзуїцьких школах—українське студентство засвоїло з культу Богородиці, навіяного—це річ безсумнівна—Заходом, самі-но загальні гуманні ідеї.

Молодь і її настрої завсіди служать зеркалом настрою епохи, до того дзеркалом, яке прибільшує те, що затаєно в громаді дорослих. Згадаймо, як у 1890—1900 р.р. опозиційний настрій громадських кол знаходив собі різкий відгук у студентських політичних рухах. Століття XVII-е і початок XVIII жили під знаком релігії, не політики. І тут студентство чутливо одбило оті течії свого часу, та не в грубоматеріальній, а в одуховленій, ідеалістичній формі благоговійного преклоніння перед образом „вічно-жіночого“ і невимовно святого.

Акад. Володимир Перетц.

Наставленіє новихъ Содалесовъ *).

[1] Вопросъ: Что есть Содалѣсь.

Отвѣтъ: Содалѣсь есть рабъ Пребл(а)гословенной Д(ѣ)ви Маріи, самовольное свое обѣщаніе оной служити собственными узаконеніи с присягою утвердивій.

[2] Вопросъ: Кая содалеса должност.

Отвѣтъ: Да будетъ совершенъ в житіи Христіянскомъ. И всемъ не разнствуетъ содалѣсь от протчіихъ, понеже сія всякаго челоуѣка есть должностъ.

[3] Вопросъ: Кое различіе содалѣса от хр(и)стіянина.

Отвѣтъ: Сіе есть различіе: яко хр(и)стіянинъ еще во младенчествѣ отрицаетъ ся Сатани и всѣхъ дѣлъ его; Сей же самовольно по пріа[53 об.]тию разума обѣщается и присягою утверждаетъ добродѣтельно пожити. Зде ко ползѣ можетъ с(вя)таго Івана Златоустаго словесъ оупотребити: иже гл(а)голетъ; яко согрѣшившихъ каждо еще отступит от древнихъ золъ и обѣщается Богу со истинною не к тому к онѣмъ касатися, ничтоже взыскуетъ Богъ ко отвѣту болше.

[4] Вопросъ: Якій конецъ собранія Пребл(а)гословенной Д(ѣ)ви Маріи?

Отвѣтъ: Конецъ собранія Пр(есвя)той Д(ѣ)ви Б(огороди)ци сей есть, да поручившися преблагому ея предстательству и ходатайству ко Богу, почитаетъ любовію, подражающе во всѣхъ добродѣтеляхъ преспѣянія ради, во благочестіи и совершенствѣ житія христіянскаго.

[5] Вопросъ: Содалѣсь что во своемъ званіи дол[л.54]женъ исполняти?

Отвѣтъ: Сія послѣдующія: первое защищати и прославляти чест(ь) Пр(е)с(вя)той Богоматери, еще и в случаи смертномъ. 2. Долженъ еще не д(ѣ)вство, поне ч(и)стоту соблюдать даже до самой смерти и предложеніе твердое имѣти еже к тому не согрѣшати за помощію Бога. 3: Долженъ всякаго дне [въ] честь Преблагословенной Дѣви Маріи чести параклись и умѣти его зустъ, протчія молитви в честь же Дѣви сложенія, яко то Б(огороди)це Дѣво дванадесяточисленно. 4. Долженъ с(вя)тихъ призивати в моленіи своемъ, такожде и безплотнихъ Ангеловъ с(вя)тихъ, да ходатайствуют о немъ ко Богу. 5: От всякаго грѣха тако самъ оберегати содалѣсь яко и протчіихъ долженъ отво-

*) Текст видається з внесенням до рядку виносних букв і з розкриттям титлів.

дити, ко добродѣтелемъ же возводити. За сіе дѣло Іаковъ гл(а)в(а) пятая, „что будетъ, глаголетъ, аще кто вовасъ [54 об.] заблудить от пути истинни и обратить кто его, да вѣсть яко обративій грѣшника от заблужденія пути его спасетъ душу от смерти и покріет множество грѣховъ. 6: На всякъ день долженъ истязовати совѣсть свою что в немъ помисломъ, словомъ и дѣломъ сотвори со всѣми окрестностями. 7: Совѣсть свою частѣ очищати чрез исповѣдь не утаевая грѣховъ встида ради. Такожде и с(вя)тейшей Евхаристіи частѣ участникомъ быти. 8: Благодареніе Богу воздавати за вся его намъ благодѣянія. И сего ради достоить всякому на всякъ день слава во вишнихъ Богу читат(и), понеже в славословіи найпаче благодареніе Богу возсилается. 9: Приносити себе самага Богу во волю его ибо смиренія совершенство Златоусту глаголющу [л. 55.] всѣмъ содержится, да воля наша весма волѣ Божіей покоренна будетъ.

[6] Вопросъ: Да совершенъ кто в житіи будет, что подобаетъ ему творити.

Отвѣтъ: Имѣти правую вѣру и дѣла добрая.

[7] Вопросъ: Что есть вѣра.

Отвѣтъ: Вѣра есть даръ Божій преестественній, имже крѣпко вѣруемъ всѣмъ откровеніямъ Божиимъ, яже откри намъ Богъ или самъ чрез себе, или чрезъ Пророковъ Апостоловъ и святыхъ Евангелистовъ оная писаніемъ оная преданіемъ.

[8] Вопросъ: в чемъ содержится вѣра?

Отвѣтъ: в символѣ дванадесять членовъ имущемъ.

[9] Вопросъ: Аще бы кто единого вѣри состава не вѣрилъ, егдали всю вѣру погубляетъ [55 об.]

Отвѣтъ: всячески погубляетъ по глаголу великаго Афанасія: Иже хочетъ спастися, подобаетъ ему каѳолическую держати вѣру, ея же аще кто цѣли(й) и непорочни(й) не содержитъ, безъ сомнѣнія во вѣки погибнетъ.

[10] Вопросъ: Колико заповѣдей церковнихъ обрѣтается.

Отвѣтъ: Десять: Первая заповѣдь есть, еже во святія дни слушати литургіи и прочіихъ славословій Божіих. 2: Хранити четири пости на всякъ годъ. 3: Почитати священники. 4: Исповѣдати грѣхи своя четирищи в годъ. 5 Не читати книгъ еретическихъ, ниже с ними глаголати. 6: Умоляти Преподобнаго Бога за вся человеки. 7: Хранити пости и моленія повелѣнная от Епи[л. 56]скопа ради случая. 8: Не дерзати взимати имѣній церковнихъ. 9: Заповѣдь: Да не биваютъ браци во днехъ яже възбраняетъ Церковь.

[11] Вопросъ: Колико таинъ церковныхъ.

Отвѣтъ: Седмъ: Крещеніе, Миропомазаніе, Причащеніе, Покаяніе, Священство, честнй бракъ и Елеосвященіе.

[12] Вопросъ: Что есть надежда.

Отвѣтъ: Надежда есть смѣлость истинная ко Богу.

[13] Вопросъ: Кое есть извѣстіе истиннаго на Бога упованія.

Отвѣтъ: Претерпѣніе, якоже Христось глаголетъ: претерпѣвій до конца сей спасенъ будетъ.

[14] Вопросъ: Могут ли быти нѣкая знаменія сего дара избранія Божія?

Отвѣтъ: Могутъ; первое аще кто божествен[56 об.]ными всегда утѣшается и в них упражняется; второе: аще мир презираетъ и вся мирская. Третье: аще частѣ въздыхаетъ ко вѣчнмъ небеснмъ обителемъ. Ко надеждѣ слагается и Господня молитва, отчешашъ иже еси и протчая. Такожде к надеждѣ слагаются и блаженства девять.

[15] Вопросъ: Колици есть дѣлъ милости, яже слагаются ко пятому блаженству.

Отвѣтъ: Седмъ тѣлесных и седмъ душевныхъ. Тѣлесная сія суть: Первое алчущаго напитати. 2: Жажущаго напоити, 3: Нагаго одѣти, четвертое: посѣщати в темници сущих. 5: посѣщати болящія; 6: странния в домъ пріймати. 7: Дѣло чловѣколюбія, погребати мертвія с мо[л. 57] лѣніемъ за душу усопшаго.

Дѣла милости Душевнія сія суть: первое: увѣщати грѣшника остати ся от грѣха и привести его в жизнь лучшую. 2: Научити невѣру, како подобаетъ вѣровати единаго Бога триипостаснаго, како творити ко Богу моленія. И како заповѣди сохрѣняти. 3. Совѣтовати право требующему совѣта. 4. Молити Бога за ближняго своего. 5. Утѣшати скорбящаго. 6. Понести укоризни с терпѣніемъ. 7. Дѣло милости душевное, прощати прегрѣшенія ими же согрѣшаютъ ко намъ иніи.

[16] Вопросъ: Содалѣсь в комъ надежду по Христѣ полагати долженъ?

Отвѣтъ: в защищеніи Преплагословенной Дѣви Б(о)родици.

[17] Вопросъ: Чесо ради? [57 об.]

Отвѣтъ: Яко она есть Мати наша по благодати и ходатайца о насъ ко Богу избраннѣйшая.

[18] Вопросъ: Егда точію праведныхъ есть Мати или грѣшнихъ.

Отвѣтъ: Обоихъ есть Мати.

[19] Вопросъ: Како Мати грѣшнихъ?

Отвѣтъ: Яко изводитъ я от грѣховъ и благодатию Божією омиваетъ, очищаетъ истинное покаяніе, умиленіе и слези даруетъ, найпаче; аще кто слези Ея и болѣзнь яже имѣяше стоя подѣ Крестомъ Распятаго насъ ради С(ы)на своего вину воспоминаетъ; аки млекоу милосердія своего питаетъ и С(ы)нови своему грѣшниковъ примѣраетъ.

[20] Вопросъ: Како Мати есть праведныхъ?

Отвѣтъ: Яко соблюдаетъ ихъ во святини с(вя)тыхъ святѣйшая и питаетъ млекоу Благодати, якоже грѣшнихъ млекоу милосердія [л. 58.]

[21] Вопросъ: Имѣяй благоговѣнство ко Дѣви Маріи может ли погибнути?

Отвѣтъ: Истинное и крѣпкое имѣяй к ней Благоговѣнство не можетъ погибнути, яко не можетъ изверженъ быти от числа сыновъ Божіихъ, иже есть сынъ Матере Сына Божія. Второе: Яко и то многіи учителя Святіи глаголютъ: Знаменіе быти предугавленія ко животу вѣчному, аще кто истинную крѣпкую любовь и благоговѣнство иматъ ко Дѣви Б(огороди)ци.

[22] Вопросъ: Что есть истинное и крѣпкое ко ней Благоговѣнство?

Отвѣтъ: Подражаніе добродѣтелей ея, смиренія, кротости, молчанія, чистоты, воздержанія и протчихъ, паки Молитва к ней непрестанная, и усердіе в разширеніи славы и чести имени Богородичнаго.

[23] Вопросъ: во еже нарещися кому Синомъ Преблагословенной [58 об.] Дѣви Б(огороди)ци довольно ми [!] есть точію Акафистъ или Параклисъ по вся дни чести или цѣлованіе Архангел(ь)ское вину к ней глаголати.

Отвѣтъ: Не довольно, аще кто в гресехъ пребываетъ, не каяся онихъ; Подобаеъ бо подражати Ея благочестію, чистотѣ цѣломудрію, смиренію.

[24] Вопросъ: Что убо творити иматъ грѣшникъ еда престати пѣти Параклисъ, или Акафистъ?

Отвѣтъ: Не буди то, но и паче долженъ есть молити да Пр(е)чистая Дѣва Б(огороди)ца упроситъ ему у с(ы)на своего сокрушеніе сердечное, житія исправленіе и истинное покаяніе.

[25] Вопросъ: Кая молитва пріятнѣйша есть Преблагословенной Дѣви?

Отвѣтъ: Сіе Архангелское цѣлованіе: Б(огороди)це Дѣво, Яко сіе возновляетъ ей веселіе, еже имѣ во время Архангелскаго Благовѣщенія о воплощеніи [л. 59] от нея С(ы)на Божія.

[26] Вопросъ: Кто сложи сію Молитву?

Отвѣтъ: Духъ С(вя)тїи усти Архангелскими Дѣви провѣща.

[27] Вопросъ: Дѣва Б(огороди)ца чесо ради глаголется Благословенная?

Отвѣтъ: Яко иматъ изящнѣйшую благодатъ, паче всѣхъ Ангель и паче всѣхъ с(вя)тихъ.

[28] Вопросъ: Чесо ради глаголется паче всѣхъ с(вя)тихъ с(вя)тѣйшая?

Отвѣтъ: Яко она едина прежде вѣкъ благодатию Божіею предсохраняема безъ порока грѣха первороднаго во утробѣ матернѣ зачатъ, она едина порока грѣховнаго никогдаже имѣяше, сего ради всѣхъ с(вя)тихъ с(вя)тѣйшему во Матерь избрана, ко ней же Духъ С(вя)тїй глаголетъ, вся добра ближняя моя и порока нѣстъ в тебѣ.

[29] Вопросъ: Что есть любовь? [59 об.]

Отвѣтъ: Любовь есть дар Божїй преестественнїй, имѣ же любимъ Бога паче всего и ближняго яко самихъ себе. От вѣри надежды и любви и инїи добродѣтели раждаются: молитва, постъ и милостиня.

[30] Вопросъ: Что есть молитва?

Отвѣтъ: Молитва есть возвожденіе ума и воли нашея ко Богу.

[31] Вопросъ: Како в молитвѣ Господевѣ предстояти подобаетъ?

Отвѣтъ: Блаженъ есть, иже сїце Господевѣ во время Молитви предстоитъ, якоже слуги цареви.

[32] Вопросъ: Что воскрїяетъ молитву, да ко небеси возлетитъ?

Отвѣтъ: Масло и соль варенія услаждати обикова [: Глаголу Лѣствичника в сл(овѣ) двадесять осмомъ:], воскрїяти же молитву цѣломудріе и слези.

[33] Вопросъ: Что есть постъ? [л. 60]

Отвѣтъ: Постъ есть воздержаніе от всѣхъ снѣдей и отхититъ и от всѣхъ вещей мира и от всѣхъ пожеланїй злих. Да возможетъ Христїанин творити молитву свою удобнѣе и умилоствити Бога.

[34] Вопросъ: Что есть милостиня?

Отвѣтъ: Милостиня есть дѣло благоутробія, еже благодарѣйствуетъ кто Душу или плотъ нѣкоего требующа, не взирая кое лице есть требующее таковыя милостини.

[35] Вопросъ: Колико Даровъ С(вя)таго Духа?

Отвѣтъ: Семь: Мудрост, Разумъ, Совѣтъ, крѣпост, Знаніе, благочесїе, Страх Божій.

[36] Вопросъ: Колико плодовъ Святаго Духа или Знаменія Божественнїя Благодати?

Отвѣтъ: Апостолъ Павелъ исчисляетъ девятъ [60 об.] плодъ духовній есть: любви, радост, мир, долготерпѣніе, благодот, милосердіе, вѣра, кротост, воздержаніе.

[37] Вопросъ: Что есть грѣхъ?

Отвѣтъ: Грѣхъ есть преступленіе Закона Божіею и противленіе противлящееся хотѣнію Божіему, приходящее от помисла и от свойственнаго произволенія преступника, от сего противленія раждается смерть и всякъ Божественній гнѣвъ. Троякіи сут грѣхи смертніи призволеніи. Первое смертніи грѣси от них же раждаются инїи: гордия, лихоимство, блудъ, завист, чревонеистовство, памятозлобіе и уніи. Второе: грѣси суг противу Духа С(вя)таго сіа: многое упованіе на благодот Божію, отчаяніе, противословіе противу явленію истинни, и отверженіе православнїа вѣри Христїанскїа. 3: Грѣхи навопняющїи от Бога отмщеніе в мир [л. 61] сей сїи суг: волное убїйство, дѣло содомитовъ, нищих обида, улишеніе мзди дѣлателемъ, досада и не благодареніе ко отцемъ.

[38] Вопросъ: Како приобщаемся грѣхомъ чуждимъ?

Отвѣтъ: Девяти сими: совѣтомъ, повелѣніемъ, соизволеніемъ, побужденіемъ, похваленіемъ, умолчаніемъ, невозбраненіемъ, ненаказаніемъ, участіемъ чуждіа вещи.

[39] Вопросъ: Колико заповѣдей Божїихъ?

Отвѣтъ: Десять. Первая: Азъ есмь Господь Богъ твой изведїи тя от земли Египетскїа из дому работи, не будутъ тебѣ Бози инїи развѣ мене. 2 Заповѣдь, Несотвориши себѣ кумира ниже всякаго подобїа, елика на небеси горѣ и елика на земли низу и елико во водахъ подъ землею, непоклонишися имъ, ниже послужиши имъ, азъ бо есмь [61 об.] Господь Богъ твой. 3 Заповѣдь: Не прїимеши имени Господа Бога твоего всуе, не очистит бо Господь прїемлющаго имя его всуе. 4 Заповѣдь: Помни День неделнїй святити. 5 Заповѣдь: Чти отца твоего и матеръ твою, да благо тебѣ будетъ и да долголѣтенъ будеши на земли. 6 Заповѣдь: не убїеши. 7 Заповѣдь: не прелюбы со-

твориши. 8 Заповѣдь: не украдеши. 9 Заповѣдь: не возжесѣдителствиши на ближняго твоего свѣдѣтельства ложна. 10 Заповѣдь: Не возжелаеши жени ближняго твоего, ниже дому его, ни села его, ни отрока его, ни отроковици его, ни воли его, ниже елика сѹт ближняго твоего. Не пожелати убо кому...*)

*) Конецъ пропав: бракуе, судячи по рахунку зшитків, двох листків.

Дорогою синтезу.

Огляд історіографії українського письменства.

З історіографії українського письменства наука молода ще, — можна сказати, тільки недавнечко вийшла вона з пелюшок, хоч саме письменство налічує віки і віки свого існування та не-впинного розвитку й розросту, а його історія сягає аж початків історичної путі українського народу. Чому так сталося — на те відповідь дає нам наша загальна історія. До літературного від-родження нашого, в кінці XVIII століття, взагалі не могло бути мови про історію українського письменства, бо й сама історія письменства, як наука, тоді ще не існувала. Але і по тому дов-гий час на українське письменство дивились не як на органіч-ний витвір національного духу та невинну віків традицію, а як на якийсь випадок — позитивний, чи негативний — як на якусь примху купки нерозважних або ідеалістично-настроєних людей, і погляд цей одбивавсь відповідним способом і на працях, укра-їнському письменству тоді присвячених. Для випадків не дошу-куються причин, примхам також не писані закони зв'язку й по-слідовності, і через те от і мають перші праці про українське письменство образ побіжних уваг про події поточної літератур-ної творчості, більш або менш суб'єктивних, уривчастих, не спертих на наукове дізнавання й класифікацію літературних фактів. Люде йшли ще напідмацки, на-дсліп, чуттям гарячим заміняючи висновки холодного розуму. Але деякий, скажу так — інстинкт історизму прокидався вже й у давніх літературно-кри-тичних працях. Навіть не маючи твердо встановлених фактів, ясної перспективи на минувшину не добачаючи, ані твердого під ногами не відчуваючи ґрунту, якимось чули проникливіші одиниці, що по-за одірваними ніби одна від однієї подіями в українському письменстві таїться органічна якась риса; що наро-дилася воно, живе й розвивається відповідно до загальних законів усякого розвитку. Цей інстинкт історизму підказував де-кому з

старих наших авторів цікаві думки, що, кільце за кільцем, розгортаються в цілий ланцюг історіографії українського письменства. Думаю, що навіть коротенький огляд цієї історіографії до цікавих може допровадити висновків.

Перший, хто натякнув був, хоч і з иншого приводу, мовляв—по дорозі, на потребу й можливість історичної мірки в справах українського письменства—це мабуть таки відомий галицький учений і патріота першої половини XIX в., запальний оборонець освіти рідною мовою, славного В. Копітара в справах українських постійний інформатор—крилошанин перемиський *Іван Могильницький* (1777—1831). Людина вища за сучасників на цілу голову, учений справді навдивовижу обізнаний з минулим рідного краю та його культурними здобутками, Могильницький свою свідомість і свої подиви, як на ті часи, гідні знання обернув на оборону народньої мови й тією мовою писаного письменства. У своїй апології народньої, галицького хлопа, мови—„Вѣдомѣсть о Рускомъ Языцѣ“¹⁾, що друком тоді з'явилася тільки в польському скороченні „Rozprawa o języku ruskim“ (1829 р.), надрукованому потім аж двічі і в російському перекладі²⁾,—Могильницький не тільки обороняє самостійність української—„руської“, його тодішньою термінологією кажучи—мови на обидва фронти, польський та російський, але й зв'язує новітню творчість українського народу з старими літературними пам'ятками, що колись повстали були на його землі. Він старанно вибірує усе, що має національні риси, в старовині; він розуміє й обстоює єдність українців з Наддніпрянщини і Наддністрянщини; він докладно і з повним розумінням спиняється на тодішніх назвах, до української мови приложених, і приймаючи сам термін „руська мова“, з иншими назвами полемізує дотепно. У доданій до „Вѣдомости“ першій у нас спробі історично-літе-

1) Цю „Вѣдомѣсть“ та й инші філологічні праці Могильницького опублікував М. Возняк у V-му томі „Українсько-руського Архіва“ (Львів 1910). Огляд їх див. у М. Возняка—Студії над галицько-українськими граматиками XIX в. „Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. 90.

2) *Могилевскій* (sic) *Іоаннъ*—О древности и самобытности Южно-Русскаго языка, „Журналъ Мин. Нар. Просв.“ 1839 р. та „Записки о Южной Руси“ Куліша, т. II, СПб. 1857. Прізвище автора, як бачимо, тут перекручено.

ратурної хрестоматії¹⁾ серед зразків згадує Могильницький і наводить старі, князівських часів грамоти, переклади біблії—особливо спиняючись на Фр. Скорині, з „Статуту Литовського“ уривки, всякі юридичні акти, з творів П. Беринди, Галятівського, та Радивиловського, вірші з „Богогласника“ й інші—аж до зразків з „Енеїди“ Котляревського та віршів з „Граматики“ Павловського. Як на свій час, була це праця ваги надзвичайної однаково з наукового погляду, як і з чисто громадського: не дурно-ж бо цілі покоління галицьких діячів потім поглядами Могильницького живилися й керувалися в своїй науковій роботі (О. Левицький, Головацький, то-що). Як згадано вже, з повною свідомістю береться Могильницький до своєї праці. „Переконавшись теди (тоді),—пише він у „Вѣдомости“,—приведеними вище доказательстви о давности і знакомитости языка руського, може ся не еден читатель, меновите (а саме) несвідомий історії народньої, запитати: для чого-ж то так давній, так знакомитий язык руський з общого уживання вийшов? Чому-ж тепер язык ов (отой) есть тільки просторіччям меншої сільської шляхти, священників греческо-католических і народа посполитого, по містах і селах мешкаючого?“²⁾ „Через віщо-ж у такому занедбанні у нас перебуває південно-руська письменність, тим часом як вона дала-б рідній історії багато пам'яток ваги надзвичайної?“³⁾—сам уже од себе запитує Могильницький, і вже в запитанні цьому вчувається історичної думки подих та життєва логіка. І тим більше, що Могильницький знав, як бачимо, і про сучасні йому спроби українського письменства, принаймні в творах Котляревського, і до них безпосередно приточує нитку історичного розвитку письменства на Україні. Теоретично, апріорно Могильницький до тих самих дійшов висновків, які практично, ділом поставили перші діячі відродженого українського письменства, і „не напрасно же,—мовляв, передруковуючи Могильницького розправу, Куліш,—онъ сознавалъ то, что проповѣдывалъ“,⁴⁾ запальною любов'ю до правди захоплений та озброєний свідомістю й знанням, керований почуттям, можна сказати, історичної реальності.

¹⁾ Гординський Я.—Перша проба хрестоматії з української літератури. „Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. 125.

²⁾ „Українсько-руський Архів“, т. V, стр. 23—24.

³⁾ „Записки о Южной Руси, т. II, стор. 267.

⁴⁾ Там-же, стор. 260,—„Примѣчаніе издателя“.

Справжні, історичним методом складені праці з історії українського письменства попереджено, з 30-х аж по 60-ті роки, оглядами поточного письменства тих часів. Такі огляди зробились навіть були свого роду шаблоном для всіх, хто торкався того часу українського письменства. Починаючи з *Осипа Бодянского* (1808—1876), що під псевдонімом *Мастак* надрукував ще 1834 р. перший огляд нашого письменства, за вихідну беручи точку видання Квітчиних повістей—такі праці стріваємо у *М. Костомарова* (в „Молодику“ на 1844 р., згодом ще в „Поэзии славянъ“ Гербеля, 1871 р.), *А. Метлинського*, *Ол. Котляревського* („Скубентъ Чуприна“), *М. Гатицука*, *П. Куліша* (в „Русской Бесѣдѣ“, „Русскомъ Вѣстникѣ“, в „Хаті“ й „Основі“). Всі названі автори українське письменство починають звичайно з „Енеїди“ Котляревського, не спиняючись на його попередниках і взагалі не ставлячи нашого нового письменства в зв'язку з його перводжерелами. Витворивсь був у них так само й однаковий погляд на вагу того чи іншого письменника. Так, усі автори цих початкових оглядів більш або менш негативно ставляться до Котляревського—„бурлацьке, мовляв, юродство“,—вище за його ставлять Артемовського-Гулака і власне аж Квітку мають за правдивого батька українського письменства, а тоді найвизначнішу в йому постать одводять Шевченкові, спиняються докладніше на творах Марка Вовчка, ледве по дорозі згадуючи таких письменників, як Боровиковський, Гребінка, Метлинський поруч з поодинокими книгами, як „Чари“ Кирила Тополі або „Наські українські казки“ Іська Материнки (Бодянского). Ця схема найвиразніш проступає у найпізнішого з згаданих авторів, у Куліша, і він-же мабуть найвлучніше й висловив думки свого покоління на процес зароду письменства на Україні—цього „нового слова між народами“—та на справжнього його батька, Котляревського. „Як появился Котляревський з своїм Енеєм,—писав Куліш у „Хаті“,—усі зареготали щиро, що який то справді чудний той простий люд український, од котрого ми, дякуючи де-яким старосвітським добродіям, одрізнились. Зареготали, і той регіт був—найстрашніша проба нашому писаному слову українському. То було все одно, як родиться дитина серед п'яних баб, да ще й сама сповитуха вп'ється. Коли видержить бідолашне немовлятко перве безумне привітання на божому світі, то то буде ознака, що вродилось воно собі живуще аж надто. Вже такої страшної проби навпослі йому й не трапиться. Тим реготом над „Енеїдою“ мало-мало не згубили сами земляки свого-ж ново-

народженого слова¹⁾. Чується тут швидче стурбованого критика голос про дошкульну злобу дня, аніж спокійного та об'єктивного історика. Бачимо в цьому загальному тоді погляді на перший твір відродженого письменства нашого насамперед нехтування історичної перспективи: опікшись на „котляревщині“, отих справді блазеньських витворах нездар-наслідувачів, і не завваживши традиційного коріння творчості Котляревського в минулому—письменники наші й самого батька українського письменства пошили в несвідомого пустуна, цим ніби честь рідного слова рятуючи. Не маючи-ж перспективи, з усіма навіть часто влучними й справедливими увагами та оцінками поодиноких письменників, ці перші огляди українського письменства все-ж грішать проти самих основ історичного розвитку в письменстві. Українське письменство вони розглядають не в історичному його процесі, не як самостійний даного національного осередку витвір, а в залежності од письменства російського і тих поглядів, що там були витворились і запанували. Тому-то одпадає все, що було до Котляревського, бо звичайні схеми історії російського письменства одно загарбали до себе, а про інше мовчать; тому-то й на факти пізнішого письменства українці дивляться очима російських літератів і ті факти оцінюють з погляду російського письменства. Навіть полемізуючи з ним, наші люде, як Ол. Котляревський, все-ж мають думку зв'язану утертими шаблонами й не можуть вільно висловлятися. Ще не прийшов бо час історії, а критичний аналіз гальмувався од недовершеної свідомості національної—і люде йшли напوماцки, певних критеріїв не здобувши, ясної путі не добавачючи. Цей період ніби-історичних оглядів нового нашого письменства замикає П. Петраченко, автор „Краткаго историческаго очерка украинской литературы“, надрукованого додатком до курсу „Исторіи русской литературы“ (Варшава, 1861). Йдучи слідом за Кулішем, Петраченко, по занадто короткім „общемъ взглядѣ“, розглядає на 10 сторінках творчість Квітки, Шевченка й Марка Вовчка, долучивши до них ще й самого Куліша. На праці Петраченка, як найменш серед усіх оригінальній, найдужче може позначились зазначені хиби всіх оглядів і нарисів цієї доісторичної, скажу так, доби в історіографії нашого письменства, а власне—їхня неісторичність та погляд на українське письменство, як на додаток до російського.

¹⁾ Куліш П.—Переднє слово до громади. Погляд на українську словесність. „Хата“. СПб., 1860, стор. XVII—XVIII.

Глибше з принципіального погляду і навіть з фактичного ширше заходять того-ж часу до справи ближчі земляки Могильницького, галичане—*Іван Вагилевич* (1811—1866) та *Головацький Яків* (1814—1888). Легко зрозуміти—чому. Бо стоячи осторонь од російських впливів, вони в своїх поглядах не були спутані шаблонами, схемами й традиціями російського письменства і вільну через те руку мали як-раз там, де треба було історичну перспективу незатемненою держати й прозорою. Бо, з другого боку, на тій віддалі вони здужали зберегти й де-яку позитивну традицію самостійного літературного розвитку українського народу і цю традицію поставити навпроти чужої узурпації. І от галицькі вчені пішли іншим шляхом—слідками Могильницького, якому взагалі багато завдячити мають початки літературного відродження в Галичині. Названі автори в 40-х роках дають справжні вже огляди історії українського письменства, нав'язуючи—утертій схемі наперекір—нове наше письменство через творчість литовсько-польських часів аж до старо-руського письменства княжої доби. Так складено „Замѣтки о руской литературѣ“ (1848) Вагилевича й особливо Головацького „Три вступительніи предподаванія о руской словесности“ (1849). „Въ предподаваніяхъ моихъ,—заявив Головацький,—гадаю историческимъ порядкомъ перейти головнѣйшій и важнѣйшій творенія народа руского, абы тымъ яснѣйше духа тыхъ утворѣвъ розпѣзнати можно було“¹⁾. І справді Головацький пильно додержує того методу історичного, переходючи долю рідного письменства од „словесности, котра розпочинається аж із водворенням віри християнської“, до письменників-сучасників автора. Але поруч правдивої схеми та досить добре додержаного метода, обидві праці галицьких учених і хиби мають не-аби-які. У Вагилевича здибаємо величезну силу фактичних помилок, які показують, що автор не все мав під рукою, про віщо писав, і через те його характеристики, новіших письменників особливо, не підносяться по-над загальні фрази, а вся загалом праця має вигляд дилетантського виробу. Більшого можна сподіватись було од Головацького, цього призаного спеціаліста і справді тямущого знавця в сфері історії письменства. З усіх галичан того часу він таки найкраще був ознайомлений з українським письменством, маючи до того-ж у себе і всі найважливіші видання з

¹⁾ *Онишкевичъ И.*—Руска бібліотека, т. III. Писаня М. Шашкевича, И. Вагилевича и Я. Головацького. У Львові, 1884, стор. 333.

України; з його був патентований авторитет у літературних справах, „літературний диктатор“, як любили в Галичині тоді говорити: не дурно-ж Головацького, а не кого іншого обрано на катедру української мови й письменства, засновану з 1848 р. в львівському університеті. Тим часом на ділі виявилось щось інше. Спинившись докладніше на старому письменстві, нове Головацький збуває немов знехочу, як настирну якусь, але не-любу повинність, не вкладаючи в свою працю ані трохи щирого запалу й душі та розуміння, і в своїх концепціях літературних не йде далі за свого менш авторитетного товариша. Знамениті Головацького „Три вступительні предподаванія“, цікаві з методологічного боку і як схема історії нашого письменства, як-раз в останній частині своїй, що нового письменства торкається, може служити за зразок беззмістовности, поверховости й того специфічного шаблону, що вже тоді почав у справах літературних на галицькому ґрунті закорінятись, щоб пишним процвісти цвітом трохи згодом. Видко, що в Головацькому обізвався вже пізніший москвофіл, ерудит-рутинер без доброї школи та схоластик, що не стерпів ні демократичного духу, ні народної мови, цих двох у нашому письменстві найголовніших прикмет. Що це не самий лиш здогад, маємо цьому докази в самій праці Головацького. На прикінці його відчитів ніби несподівано проскочила враз думка, що всі, з Котляревського починаючи, українські письменники намагаються „висказати все народнім малоруським духом, малоруським словом, щоби відзначити його від книжного російського, виявити самостатним. Для того,—додає професор українського письменства,—часом випадали в другу крайність—простонароднього *невмітного* (sic!) висловління“ ¹⁾. Треба думати, що саме цей погляд на недоречність „простонародности“ в письменстві й одбився тією неохотою Головацького до нового українського письменства, яку зазначають і університетські слухачі цього першого професора-українця ²⁾, і пізніші дослідники літературного життя ³⁾. А втім мусимо додати ще, що праці галичан не були свого часу у

¹⁾ Там-же, стор. 347.

²⁾ *Огоновський проф.*—Історія літератури рускої, ч. IV. Львів, 1894, стор. 95.

³⁾ *Возняк М.*—Епізоди культурних зносин гал. і рос. України в 1-й пол. XIX в. „Записки Укр. Наук. Товариства в Києві“, т. XIII, стор. 128. Порівн. *Ів. Франко.*—Теорія і розвій історії літератури, „Записки Науков. Т-ва ім. Шевченка“, т. 89, стор. 18—19.

нас відомі й через те кращою своєю стороною ніякого не мали впливу на розвиток широко-історичного погляду що-до українського письменства.

Не спромігся на його стати, будши цілком під впливом початкових оглядів Куліша й інших, *Ол. Пипін* (1833—1904) у першому виданні знаменитої своєї історії слов'янських літератур, спільно з В. Спасовичем написаної („Обзоръ исторіи славянскихъ литературъ“, 1865). Зате в другому виданні, кардинально переробленому („Исторія славянскихъ литературъ“, т. I, СПб. 1879), автор нарису про українське письменство, себто Пипін, дуже і фактичний бік своєї праці поширив, і її методологічні засоби одмінив. Власне це була вже справжня історія українського письменства, почата, правда, з литовської доби, бо попередню епоху автор вважає ще за „общее достояніе обѣихъ отраслей русской народности“¹⁾. Досить, як на тодішній стан фактичних відомостей, докладно переходить Пипін факти нашого давнішого письменства в усіх його формах і, приступаючи до нової доби, трактує її як відродження давньої традиції під впливом „факта славянскаго возрожденія“, в якому й бачить джерело та оправдання українського письменства нових часів. Таким чином, у „спорѣ южанъ и сѣверянъ“ Пипін рішуче тягне руку за перших. Свій огляд, що де в чому й по сей день ваги своєї не втратив, Пипін довів аж до 80-х років XIX в. і—що особливо треба одзначити—згадано тут уперше й про Наддністрянську Україну в невеличкому, але на той час досить змістовному нарисі національного відродження в Галичині та в перегляді її літературного надбання теж до 80-х років. Праця Пипіна знаменувала вже нову стадію в дослідях над українським письменством, прищепивши до них справді історичний погляд, і була першою на цьому полі науковою спробою.

Проминемо панегіричну книжку *Павлина Свенцицького* „Вік XIX у діях літератури української“ (Львів, 1871), не так наукову працю, як запальний гімн народній поезії та письменству. Не спинятимемось теж і на статтях *М. Драгоманова* (під псевдонімом— *Українець*) у „Правді“ 1873-74 рр. під заголовком „Література російська, великоруська, українська і галицька“, вони бо швидче виявляють критичні самого автора думки, ніж процес розвитку українського письменства, поступаючись цим

1) *Пыпинъ А. Н. и Спасовичъ В. Д.*—Исторія славянскихъ литературъ, т. I. СПб. 1879, стор. 817.

перед іншою працею Драгоманова „Про галицько-руське письменство“ (1876), що дає огляд літературного розвитку в Галичині. Не торкатимемось і праць *Ол. Кониського* — „Історія русько-українського письменства XIX віку“ (під псевдонімом — Кошовий, у „Світі“ 1881-82 pp.) та „Zarysy ruchu literackiego Rusinów“ (у варшавському „Athenaeum“ 1885 p.): з першої бо надруковано самих кілька початкових нарисів, а друга дає занадто побіжний перегляд літературних здобутків на Україні. Тим більше можемо дати спокій цим працям, що з 80-х років починається справді вже історичне досліджування українського письменства, попереджене й низкою підготовчих праць та окремих монографій з обсягу давніших періодів.

Р 1880-го вийшли в Києві „Очерки изъ истории украинской литературы XVIII вѣка“ проф. духовної академії *Мик. Ів. Петрова* (1840—1921 pp.), в новій переробці надруковані в „Трудахъ Кіевской Духовной Академіи“ 1909-1911 pp. під заголовком: „Кіевская искусственная литература XVII и XVIII вв., преимущественно драматическая“ й окреме під назвою — „Очерки изъ истории украинской литературы XVII и XVIII вѣковъ“ (Київ, 1911). На початку 80-х же років у журналі „Історическій Вѣстникъ“ окремими нарисами, а потім, 1884 р., в Києві книгою, з'явилась і друга того-ж ученого праця: — „Очерки истории украинской литературы XIX столѣтія“, що потягла за собою чимало інших праць, як от критичні уваги Кониського й Комарова у львівському „Ділі“, нижче зазначену книгу проф. *Мик. Дашкевича*, тощо, та й досі ще не зникла з обрію історично-літературних дослідів. Книги академіка Петрова становлять безперечно новий етап у розвитку тих дослідів, кладучись на замітне кільце в ланцюгу нашої літературної історіографії. Перша книга, як поясняє сам автор¹), мала бути ніби вступом до історії українського письменства XIX в., до якого Петров історичним заходить шляхом, кладучи за підвалину до своїх коло неї дослідів ступневий розвиток письменства, як такого, й еволюційний зріст одних його форм та проявів нового письменства з інших, старших віком, що за попередньої витворились доби. З другого боку й ці останні автор становить в органічний зв'язок з ще давнішим письменством київських часів²). Таким чином у працях акад. Петрова історичний метод доходить свого логічного завершення,

¹) *Петровъ Н. И. проф.* — Очерки изъ истории украинской литературы XVII и XVIII вѣковъ. Київ, 1911, стор. 2.

²) Там-же, стор. 4—5.

дошукавшись справжнього джерела до всієї літературної еволюції на Україні. Це відповідає свідомим завданням і замірам історика. „Історичне досліджування української літератури теперішнього віку і тільки воно саме, — пише Петров, — може розв'язати той гордіїв узол заплутаних стосунків між обома паростами руської літератури, який силкуються, часами, силоміць розрубати. Історичне досліджування української літератури викрило-б справжнє її коріння й природу, вислідило-б той ґрунт, на якому росте вона, й визначило-б, до якої міри стоїть непохитно та живі видає соки отой ґрунт і, тим самим, має чи не має свою будучину українська література“¹⁾. Своєю книгою й мав одповісти автор на поставлене запитання і саму відповідь можна вгадати вже з такої поважної постановки й трактування теми. Але зачеркнувши дуже добре межі й засоби та напрям своєї праці, автор проте зараз-же однієї допустивсь, але кардинальної — помилки, що збила його з правдивої путі методологічної й заподіяла чималу руйнацію його-ж власному будуванню, потягши за собою й більшість тих огріхів що-до розкладу й пояснення матеріялу, за які справедливо свого часу докоряла нашому історикові критика. Кардинальною помилкою отією була тенденційна, наперед уложена думка про рабську залежність українського письменства од російського, ба навіть повне підлягання йому та просте лиш його копіювання українськими письменниками. Ця несправедлива в основі своїй думка вирвала з-під ніг у історика той власний ґрунт, на якому він був розташувався й на якому тільки й можна зрозуміти і належним способом оцінити факти й події кожного національного письменства, зменшила вагу тих попередніх праць, що сам-же Петров поробив був, і нарешті на всі літературні здобутки нашого письменства густе накинута покривало, за яким історикові стало вже важко не то вирозуміти, а навіть доглянути їх справжню вагу і природу. На цьому вельми потерпіла вартість праць Петрова. Але по-за цим лишається досить багата збірка фактичного матеріялу, доведена до 80-х років, подекуди влучна систематизація його й нарешті ширшої з громадського боку ваги і морально прекрасний факт признання українського письменства та його історичних, отже непохитних, підвалин кваліфікованою наукою в особі компетентного автора, а його-ж своїм походженням та вихованням з українством не зв'язаного. Цим праці небіжчика Петрова виходять по-за рямці самого-но наукового значіння.

¹⁾ Петровъ Н. И., Очерки истории украинской литературы XIX столѣтія. Київ, 1884, стор. 1—2.

Зазначену помилку його виправляє й чимало нових джерел для українського письменства виказує друга наукова праця, що так само вийшла з кругів російської кваліфікованої науки; належить вона професорові київського університету, згодом російському академікові, *Мик. Дашкевичеві* (1852-1908),—це власне академічний його „Отзывъ о сочиненіи г. Петрова: Очерки истории украинской литературы XIX столѣтія“ („Отчетъ о 29-мъ присужденіи наградъ графа Уварова, СПб. 1888). Як і треба сподіватись, „Отзывъ“ Дашкевича тісно зв'язано з „Очерками“ Петрова в розкладі матеріалу. Але велика ерудиція автора та спеціальні його досліді над деякими з джерел українського письменства спричинились до того, що рецензія виросла в цілу книгу цілком самостійної ваги і значіння, повну надзвичайно цінного матеріалу й оригінальних на той час висновків. Проф. Дашкевич иншу має вихідну точку, а саме—що „украинская литература XIX в., въ отличіе отъ прежней, проявила значительную самобытность и художественность при народности содержания“¹⁾ та що вона „создана оригинальнымъ гениемъ южно-русскаго племени и черты его обнаружили съ достаточною яркостью у писателей XIX в.“²⁾. Коли в ній і знайдемо риси залежності, наслідування, то їх є стільки-ж, скільки у кожній иншій з новіших широко народньої літератури: позички не замулили народности³⁾. Дашкевич, розгорнувши думку Пипіна про впливи на Україну подій слов'янського відродження, перший поставив українське письменство в тісний та органічний зв'язок з головнішими течіями європейської освіти, не забуваючи разом і про „старыя, никогда не прерывавшіяся преданія мѣстнаго творчества“⁴⁾. Відповідно до такого погляду автор і стежить, чим виявились „мѣстныя начала украинской литературы“, а також, як доходили і в чому відбивались „общеевропейскія теченія, отражавшіяся въ ней черезъ польскую и русскую литературы и помимо ихъ“⁵⁾. Цим під історію нашого письменства заложено ту піввалину, якої бракувало в дослідях попередників. З особливою увагою з усієї історії українського письменства спиняється Дашкевич на початках відродження (Котляревський і инші), розшукуючи джерела його, і роз-

1) „Отчетъ о 29-мъ присужденіи наградъ гр. Уварова, СПб., 1888, стор. 55.

2) Там-же, стор. 297.

3) Там-же, стор. 263.

4) Там-же, стор. 109.

5) Там-же, стор. 55.

діл про стосунки напр. між українськими письменниками і так званою українською школою в польському письменстві належить і досі до найкращих у цій сфері дослідів. Маючи цілком самостійну вартість, праця Дашкевича разом з тим дуже добре доповняє попередні досліди Петрова і поруч їх лягла в основу дальших на тому-ж полі праць.

З р. 1886-го в „Зорі“ починається друком велика праця професора львівського університету *Ом. Огоновського* (1833—1894) — „Исторія литературы руской“, паралельно видана й окреме в чотирьох частинах (6 книг, Львів, 1887—1894), але все-ж не скінчена через смерть автора (1894 р.). „Літературу малоруську або русько-українську уважаємо,—зазначає Огоновський на самому початку своєї праці,—*окремою* від літератури російської, тому що народність русько-українська єсть *окремою* від народности великоруської або російської. На літературу польську не потрібно тут рефлексувати, позаяк словесність руська стоїть більше віддалеки від літератури польської, ніж від російської“¹⁾. Зачеркнувши так рямці своєї праці, Огоновський тим самим стає вже міцно на той основний ґрунт, на якому ще не зовсім твердо почували себе його попередники. Само собою розуміється, що він разом із тим шукає джерел і ґрунту українському письменству в тій глибині віків, коли тільки виходить на арену історії українське (південно-руське) плем'я, кладучи початки його на письменство київської доби²⁾. Правда, те старше письменство не вважає історик ще за цілком народне. „Руська література письменна, на погляд Огоновського, являється душею народньої жизни тільки в періоді новітнім, коли писателі руські стали дійсно хіснуватись мовою і світоглядом люду. До Івана Котля-

¹⁾ Огоновський О. *проф.*—Исторія литературы руской, ч. I, Львів, 1887, стор. VIII.

²⁾ За це, між иншим кажучи, Огоновському довелося стягнути на себе несподіваним способом гостру критику від одного з своїх попередників на полі української літературної історіографії, а саме—від Пипіна. В своїй, що наробила була колись чималого розголосу, статті „Особая история русской литературы“ („Вѣстникъ Европы“, 1890) російський учений стає проти думки, що можна з письменства княжої доби починати історію українського письменства. Пипінові одповів докладно і сам Огоновський („Моему критику“). Відповѣдь А. Пыпинову..., Львів, 1890), і Левицький-Нечуй (Баштовий Ів.—Украинство на литературныхъ позвахъ зъ Московщиною, Львів, 1891). Епізод надто цікавий з історії українсько-російських стосунків, як ілюстрація до того „спора южанъ и сѣверянъ“, що про його так багато і так недвозначно писав був попереду сам Пипін.

ревського література письменна не була народньою, тому що розвій її спиняли три елементи: навперед церковно-слов'янська візантійщина, відтак культура польська з середньовічною наукою схолястичною, а наконєць просвітня кормига царства московського¹⁾. Ставлючись отже негативно до давнього нашого письменства, Огоновський все-ж добачає в йому подекуди „здорові зерна“, жалкуючи тільки, що „в тяжкім лихолітті народнім не одно зерно заснітилось у своїм зароді“²⁾. З такого погляду виходючи, історик досить побіжно переглядає факти з старого письменства і всю увагу свою збирає власне на добі відродження аж до 90-х років XIX в., якій і присвячено більшу частину величезної праці Огоновського. Заслуга його в тому, що він зібрав і використав велику силу матеріялу—біографічного, бібліографічного та історично-літературного, і з цього погляду праця його вікопомне матиме значіння, як справочник для дальших працівників. На жаль, і хиби цієї „Історії“ так само не малі, а напереді між їми стоїть методологічна плутанина, а власне брак усякого методу. Тому то історичного розвитку ми в Огоновського не бачимо: він дав у своїй праці не так історію письменства, як номенклатуру письменників, окремі етюди й монографії, не счеплені між собою внутрішньою ідеєю; а в них найбільш приділено місця на переказування змісту творів кожного письменника з одноманітними, шаблоновими увагами естетичної марки та quasi-патріотичними приспівками. Загальні характеристики надзвичайно бліді, позбавлені темпераменту й індивідуальних прикмет; не визначено і не почувається місця, яке займає в історії письменства той або инший письменник, не показано ґрунту, що з його вирости й поживу мали літературні факти. Праці Огоновського бракує живого нерва або—скажу так—усякої перспективи: постаті письменників немов виставлено всі в-ряд і часто вони дуже один на одного скидаються. Огоновський, можна сказати, закінчує собою добу збирання матеріялу і вже по йому можливим зробився той синтез, той підрахунок літературного надбання, що становить істотно справжньої історії письменства рису.

Образ такого підрахунку дає до якоїсь міри праця В. Коцовського—„Оглядъ національной працѣ галицкихъ русинѣвъ“ у „Зорі“ 1887 р. Написана з приводу 50-х роковин виходу в

1) Там-же, стор. 1.

2) Там-же, стор. 4.

світ першої народньою мовою книги в Галичині („Русалки Дністрової“), ця праця містить цікавий, хоч і конспективний дуже, перегляд літературних фактів на громадській основі у Наддністрянщині. Спробу синтетичного викладу літературного матеріалу, що постачила Галичина, дав *Остан Терлецький* (1850—1902), надрукувавши, за підписом—Ів. Заневич, у „Житті і Слові“ 1894—95 р.р. велику працю „Літературні стремління галицьких русинів від 1772 до 1872 р.р.“. Широко, на зразок оглядів історії культури задумані, ці літературно-громадські нариси оброблені досить хаотично й до того-ж автор не дав собі з ними ради й кинув, не дійшовши краю. Терлецький замірився був написати історію внутрішнього розвитку й розумового руху в Галичині за століття її життя під берлом австрійським, але заплутався в неперетравленій масі матеріалу й одбіг од своєї справжньої теми, давши і більше і менше, ніж заголовком своєї праці обіцяє: більше—бо викладає не самі літературні, а й громадські події та змагання; менше—бо як-раз літературна сторона еволюції виступає невиразно, на другий одсовуючись план за подіями чисто громадської ваги. Невдатна, як спроба синтетичної обробки, праця Терлецького має вагу знов же своїм матеріалом, досить старанно й дбайливо зібраним. Те-ж саме сказав би я й про другу, посмертну, працю того-ж автора—„Галицько-руське письменство 1848—1865 р.“ („Л.-Н. Вістник“, 1903): і тут переважає громадсько-політичний матеріал з додатком власних самого автора споминів, бо частина подій минала вже перед його, як самовидця, очима.

Рік столітних роковин нового українського письменства (1898-й) знов приніс кілька загальних оглядів, а найвартніший з їх належить проф. *Ол. Колесі*—„Столітте обновленої українсько-руської літератури“ („Л.-Н. Вістник“, 1898 р., кн. XII). З ювілеем 1898-го року зв'язано й видання першої історичним способом зложеної збірки творів українського письменства од Котляревського—„Вік“ (Київ, перше видання 1900 р., друге в трьох томах 1902 р.) з коротенькими життєписами й оцінками та головнішою бібліографією українських авторів. Підбиваючи фактичний підсумок за ціле століття літературному надбанню на Україні, ця збірка мала свого часу значну вагу. З того-ж ювілейного року почала виходити капітальна „Історія України-Руси“ проф. *Мих. Грушевського*. Найбільше віддаючи уваги внутрішньому життю українського народу, історик і фактам письменства присвячує по відповідних місцях своєї праці дуже цінні екскурси (особливо т. т. I, III та VI).

Коли поминути невдалий підручник *Йосифа Застирія* („Підручна історія рускої літератури від найдавніших до найновіших часів“, 1902) та популярні нариси *Остана Макарушки* („Короткий огляд русько-українського письменства від XI до XVIII ст. для ужитку молодежи“, друге видання 1906 р.), то на самому початку XX в. маємо знов два загальні огляди українського письменства: *Б. Грінченка*—„Малорусская литература“ в 12-му томі „Большой Энциклопедии“ та *Ів. Франка*—„Южно-русская литература“ в 41 томі „Энциклопедического Словаря“ Брокгауза й Ефрона,—обидва, доведені аж до останнього часу, дають стислий образ розвитку нашого письменства за ціле століття його існування. До того-ж праця Франка була немов першим, конспективним, нарисом до більшої роботи з історії українського письменства, якої од його сподівалась наша наука й яку знаменитий письменник міг виконати, як ніхто може з сучасників. Року 1909-го в „Записках Наукового Товариства імени Шевченка“ появилось було друком навіть передне слово до „просторої історії українського (південно-руського) письменства“, яку автор обіцяв протягом найближчих літ опублікувати ¹⁾. В надрукованому передньому слові Франко вияснює саме розуміння історії письменства та шляхи й процес розвитку кожної національної літератури. Стоючи за психологічний принцип у критиці, автор і в історії письменства дає перевагу психологічним дослідом, історично-порівнявчого додержуючи методу. „Два роди складників,—пише він тут,—місцева ріжнородність і замісцеві, привозні, міжнародні, отже для ріжних народів спільні елементи—се основи всякої національної літератури. Кожда національна література—се в більшій або в меншій мірі органічний виплід свого місцевого, оригінального і своєрідного з привозним, чужим, перенятим із довговікових міжнародних зносин“ ²⁾. Жадного не може бути письменства цілком оригінального, од чужих впливів незалежного, як не може і не повинно бути в письменстві й мови про якусь принципіальну користь або шкодливість од чужих отих впливів. „Поки говорити про користь або шкодливість чужих впливів,—справедливо завважає Франко,—треба попередю докладно розслідити, зрозуміти їх початки, розвій і вплив, і тут властиво й кінчиться роля

¹⁾ Франко Ів.—Теорія і розвій історії літератури,—„Записки Наук Т-ва ім. Шевченка“, т. 89, стор. 5.

²⁾ Там-же, стор. 8.

історика“¹⁾. Але самий факт, що кожне письменство складається з комбінацій свого, місцевого, з чужим, з околу принесеним, особливі накладає повинності на історика літератури. „Він,—ці повинності формулує Франко,—мусить відрізнити в ній національне від інтернаціонального, мусить показати, як вона засвоює собі чужий матеріял і чужі форми і що вносить свого в загальну скарбівню літературних тем і форм; мусить показати, чим були для неї літератури сусідніх народів і чим була вона для них. Трактуючи історію літератури, як частину культурної історії своєї нації, він мусить підносити в її появах усе важне з культурного погляду, в позитивнім і негативнім змислі, та, з другого боку, не може обмежитися на самим малюванні того культурного тла, бо все-ж-таки історію літератури творять переважно визначні, творчі одиниці, що підносяться духом по-над загал, не раз відгадують його стремління, а іноді показують йому нові шляхи розвою. Змалювання життя, ролі і впливу тих одиниць—це одна з найпринадніших, але й найтяжчих задач історика літератури. Ідея розвою та органічного росту мусить присвічувати йому при освітлюванні матеріялу, і він залюбки звертатиме увагу на такі літературні появи, в яких видно зав'язки та зароди будущих паростей. Не відкидаючи на бік почуття краси й гармонії, він буде, одначе, шукати їх виразу не в придержуванні естетичних формулок та шаблонів, а в пильній увазі до явищ соціального та індивідуального життя, в виявах сили, творчости та гармонійного розвою людської одиниці й цілої нації“²⁾. Легко зрозуміти, яке величезне викликала була заінтересування праця, з таким широким закроєна розмахом, що зачеркнув був тут Франко. На превеликий жаль, обіцяна його „простора історія“ так і не поступилась друком далі за передне слово, ба й не була написана зовсім. Замість неї вийшов р. 1910-го у Львові Франків „Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.“,—вийшов і розчарував усіх, хто так нетерпляче доживавсь обіцяної праці. Методу, який подав був Франко в цитованій допіру передмові, тут ані сліду не знайдемо. Нема також і тієї широти погляду та бистроумности у висновках, як і величезного критичного та наукового апарату, до якого привчив був автор попередніми своїми працями з історії письменства й літературними оглядами. То був час,

¹⁾ Там-же.

²⁾ Там-же, стор. 15—16.

коли Франка посіла вже його смертельна недуга—, не тільки ця фізична безвладність (утрата рук), але ще більше може психічний неспокій“, як сам Франко поясняє в передмові до свого нарису ¹⁾. І, безперечно, фатальна недуга вельми одбилась, а надто на останніх розділах Франкової книги. Це дуже детальний реєстр авторів, книг і виданнів, цілком механічний і без жадної оцінки та перспективи, зате з страшною силою помилок у біографічних та бібліографічних відомостях, у цілому безладний та хаотичний, позначений розпадом колись великого духа. Тому то вся вага „Нарису“ зводиться знов же до вибірування сирового матеріалу, хоча і з його, через зазначені причини, користуватись доводиться тільки надто обережливо.

Року 1907-1908-го друкувалися в „Л.-Н. Вістнику“, а потім окреме вийшли нариси *Ол. Грушевського*—„Сучасне українське письменство в його типових представниках“ („З сучасної української літератури“, Київ, 1909, друге видання—1918 р.),—праця способом небіжчика Огоновського зроблена: окремі етюди про письменників, часом не сучасних і не типових, з переказуванням змісту й без виразно позначеної провідної думки. Р. 1907-го в „Русской Мысли“ надрукований був огляд *Ол. Лотоцького*—„Демократическая литература“, для інформації російського громадянства написаний. Інформаційний має теж переважно зміст і популярний нарис *С. Русовой*—„Украинская литература въ XIX вѣкѣ“, надрукований в „Історії Росії въ XIX вѣкѣ“ (видання бр. Гранатів, т. т. 4 і 7-й). Педагогічне завдання собі ставить шкільний „Огляд історії українсько-руської літератури“ (Львів, 1910) *Ол. Барвінського*.

Рік 1909-й приніс початок ще однієї праці з історії нашого письменства: у Коломій вийшов „Начерк історії української літератури“ *Б. Лепкого*, у першій випуску доведений до часів лихоліття татарського, а в другому ніби до Котляревського,—ніби, бо власне автор не дійшов до поставленої собі межі, загубившись у хаотично викладеному матеріалі з попереднього часу. Краще й систематичніше оброблено у *Б. Лепкого* давніше письменство київської доби, якого справжню апологію дає він на закінченні, виступаючи проти думки Огоновського про абсолютну мертвотність і ненародність старого нашого письменства.

Велика війна 1914—1918 рр., а на додачу розрухи й революційні заворушення та хатні чвари на всьому просторі україн-

¹⁾ *Франко Ів.*—Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. У Львові, 1910, стор. III.

ських земель мало не всюду спинили були систематичну наукову роботу, а надто коло українознавства. Погром над українством, темними силами заподіяний на початку війни і на Україні, і в Галичині, дуже відбивсь тяжко й на дослідях над українським письменством: не сами бо музи, але й науки змовкають *inter agma*... З оглядів та інших праць, що з'явилися під час війни, можна хіба оці пригадати: акад. В. Перетца—„Старинная украинская литература“ та автора цієї розвідки—„Новая украинская литература“ (обидві в збірнику „Отечество“, Петроград, 1916); Лепкого Б. та В. Сімовича—„З історії української літератури“ (Відень, 1915) і нарешті другий автора цієї розвідки огляд—„Украинская литература“ (в 42-му томі „Энциклопедического Словаря“, видання бр. Гранатів, Москва). Усі вони мають переважно інформаційні завдання, щоб задовольнити те зацікавлення до українства, що прокинулось було останнім часом у зв'язку з військовими подіями. На літературному-ж великою мірою матеріалі засновано й працю Вол. Дорошенка „Українство в Росії“ (Відень, 1917), що дає, поруч громадських, перебіг і літературних фактів од відродження України аж до революції 1917 року.

Теперішні часи—часи розвалу, занепаду й занедбання всякої культурної роботи, разом з повною руїною технічних засобів—ще менше сприяють літературно-науковій продукції. Праця коли й провадиться, то провадиться тільки нишком, потай миру, в надії на прийдущі часи. Мало пишеться. Те, що пишеться, ще менше під друкарський станок дістається. Що-ж чудом якимсь доб'ється друку—минає зацікавленого читача й до його рук доходить хіба поплутаними манівцями, яких ні одшукати, ні навіть зважити наперед нема спроможности. Все випадком робиться, химерної долі примхою... Отже не багато знайдеться, що одзначити годилося-б у нашому перегляді на останку, хоча треба сказати, що з р. 1922-го ніби помітно вже стало якесь розворушення і в цікавій нам тепер сфері письменства. Переживаємо, ачей, критичний момент, той переступний час, по якому пригашені духа потреби знову зринуть на поверхню й займуть належне їм у житті людини місце.

„Коротка історія українського письменства“ (Київ, 1918) автора цього огляду, що чудом вийшла була в світ за одного з *lucida intervalla*, має на меті самі завдання популяризації й важить на зовсім неосвідомленого читача. Таке саме завдання собі ставлять і дуже гарно складені „Розмови про українських письменників“ В. Щепотьєва (част. I—II, Полтава, 1918), що можуть бути зраз-

ком популяризації історично-літературного матеріалу. Цілком непотрібний баласт, до того-ж безграмотно-неоригінальний, являє з себе книжка *Дм. Рудика*—„Короткий огляд українського письменства з виїмками творів“ (Умань, 1920): призначена для середніх шкіл та самоосвіти, вона ні до чого і ні для кого не придатна. Нарешті остання з нашого поля і найцікавіша новина—це перші томи „Історії української літератури“ *М. Возняка*, що вийшли 1920—1921 р. у Львові (т. I та перша частина т. II-го).

М. Возняк—невтомний дослідник на полі історії нашого письменства; він поробив чимало вже підготовчих дослідів, часто на підставі нового матеріалу, особливо з середньої доби нашого письменства (про Зизанія, про стару драму та віршу) та з нової культурної історії Галичини (про галицькі граматики XIX в., про початки преси, про культурні зносини Галичини з Україною-Наддніпрянською, то-що), не лічучи кількох популярних історично-літературного змісту нарисів. Все це давало запоруку, що і в найновішій праці М. Возняка матимемо оригінальний і науково розроблений огляд минулої долі українського слова з усіма тими прикметами, якими визначаються попередні цього автора праці.

Перші томи „Історії“ М. Возняка, що кінчаються на київському схоластичному письменстві, ці надії великою мірою й справдили. Не прокладаючи нових шляхів, автор старанно і пильно використовує праці попередників і добрий дає підсумок зробленому до його. Тут от і став йому в пригоді вироблений вже історично-літературний апарат, що здобув собі історик, працюючи попереду монографічно над деякими питаннями з обсягу історії нашого давнього письменства. Розслід над джерелами до творів, докладне переказування змісту, рясні—може навіть занадто рясні, аж до деякого перетяження викладу—цитати, фактична повнота, нарешті синхроністичні таблиці й надто багата бібліографія та добрані систематично ілюстрації—такі позитивні Вознякової праці риси. До хиб її я поклав би певну диспропорцію частин, бо через неї виступає невиразність основних поглядів автора й до якоїсь міри самого викладу хаотичність. Надто з цього погляду виразні приклади подає II-ий том „Історії“ і найдужче вони позначилися в найважливішій його частині. Полемічне, напр., письменство розірвано якимось штучно і механічно на два кавалки (розділи II-й та III-й) і поміж їх увійшов клином чомусь уривок віршового письменства (Кирило Транквільон Ставровецький та ин). Чимало сумнівів будить самий розклад письменників—і не хронологічний, і не систематичний—і до того-ж де-

яких письменників (Петра Могилу, М. Смотрицького) знов же розпорошено по різних частинах книги. Бракує, видно, загального плану й бере гору випадкова механічність у розкладі й обробці матеріялу. Трапляються не рідко й дрібніші огріхи в формі ризиковитих тез, з якими важко погодитись читачеві, а ще мабуть буде важче дати собі раду самому авторові, коли він схоче тії тези довести до логічного кінця. Ось кілька прикладів. „Що великороси були окремий народ, ворожий українцям, це відчула—пише д. Возняк,—Україна дуже швидко. Наслідком того, що широкі хвилі переселенців поплили в XII в. з України в суздальське князівство, найбільш цвітучих“ і вже 1169 р. руками Андрія Боголюбського захопило Київ, „щоб понизити та зруйнувати столицю України“¹⁾. Отже виходить, що за 50 років переселенці з України зробились зовсім окремою і ворожою нацією—процес мабуть занадто прудкий і в анналах світової історії небувалий. Що тут не національні заважили рахунки, або-ж принаймні не сами вони, показують саме пам'ятки нашого тодішнього письменства, що дають аж надто прикладів ворогування в межах тодішньої „руської“ (себто української) нації²⁾. Адже-ж і наші тутешні князі проміж себе тільки й робили, що зваду зводили—„и начаша князи про малое—„се великое“ млівити, а сами на себе крамолу ковати“, мовляв влучно автор „Слова о полку Ігоревім“; і який-небудь тубільний Олег Гореславлич ледве чи менш накоїв лиха своїй батьківщині, аніж захожий Андрій Боголюбський. Отже виходить, що причини лежали деінде, а не в самому національному антагонізмі між Київською землею та Суздальщиною. І це тим більше, що сам-же автор на попередній сторінці зазначив був зовсім справедливо, що наші переселенці „несли з собою з українського полудня свій культурний, з'окрема літературний доробок і свій народній епос—биліни“,—отже не так ще тоді національно й ріжнилися метрополія з колоніями. До речі про „биліни“. „Не зашкодить пригадати,—запевняє д. Возняк,—що биліни це поетична творчість кляси дружинників і з упадком київської держави й її витвору—дружинної кляси не стало на місці народження билін їх носителів і декламаторів чи співців“, і тому перевелись на Україні й задер-

¹⁾ *Возняк М.*—Історія..., т. I, стр. 11.

²⁾ Д. Возняк систематично модернізує нашу національну назву і через те иноді виходять принаймні незручності,—напр. у виразі „українець—дажбожий внук“, при переказі „Слова о полку Ігоревім“.

жалися тільки на Московщині ці твори народньої словесности ¹⁾. Цікаво, чи новітні „сказителі“ тих билін з олонецьких пущ та їхні протягом віків попередники теж належать до „дружинної кляси“ і, коли не належать, то чому-ж биліни таки заховались на півночі, зникнувши зовсім на місці свого первісного народження? Схема д. Возняка не дає на це певної або краще—ніякої відповіді. Особливо гіпертрофованою гіпотетичністю грішить у д. Возняка розділ про Бояна. „Не зважаючи на увесь глибокий зв'язок пісень Бояна з народніми піснями, його пісні істотно різнилися в основі, пляні та стилістичних методах від народніх пісень“—нехай і так. Але-ж далі—„пісні Бояна відзначалися обдуманністю пляну й розкладу частин, ідеальністю угруповання дрібних історичних фактів“ ²⁾—звідки це все відомо авторові? і звідки він також знає, що „від Бояна переняв поет (автор „Слова“) також плян і стилістичні засоби“? ³⁾. Гіпотези в такій занадто категоричній і догматичній формі цілком протилежне роблять враження й опріч скептичної посмішки нічого викликати не можуть цією плутаниною усталених фактів та ризиковитих здогадів. Иноді важко навіть буває розібрати, чи плутанина ця залежить од помилки, чи од невдатного вислову. Так, оповідаючи про склад так званої Геннадієвої біблії, д. Возняк запевняє, що більшість її текстів це, буквально, „переклад 70 перекладчиків із грецького тексту, зроблений у південних слов'ян“ ⁴⁾. Виходило-б, що так звані „сімдесят толковників“ за 270 років до нашої ери перекладали, і до того-ж, з грецького (!) тексту для слов'ян, тим часом коли самий грецький текст був наслідком праці „семидесятьох“, а про слов'ян того часу шкода й говорити. Помилка це така занадто вже елементарна, що мимоволі силкуєшся одшукати їй одгадку в якомусь стилістичному lapsus'ові. Ці і такі-ж хиби в „Історії“ д. Возняка дещо обнижують вартість цієї солідної й корисної взагалі праці, якої закінчення дождитимемо нетерпляче.

Історіографія українського письменства доходить нині свого довершення. Почалась вона з критичних етюдів та оглядів поточної продукції, без історичної перспективи та ідеї невпинного

1) *Возняк М.*—Історія., т. I, стр. 217.

2) Там-же, стр. 224.

3) Там-же, стр. 238.

4) Там-же, т. II, ч. I, стр. 64.

розвитку письменства протягом віків, задовольняючи більш вимоги дня та саме право нашого письменства на існування обстоюючи (огляди Бодянського, Костомарова й інших аж до Куліша). Дальшим етапом розвитку було збирання історично-літературного матеріалу, осяяне вже ідеєю невинного розвитку та послідовності в літературній еволюції. Заключувшись дуже ще несміливо в нарисах галицьких учених, Вагилевича й Головацького, цей період історіографії українського письменства визначних дав заступників, як небіжчик Пипін, як Петров, Дашкевич та Огоновський, не згадуючи вже про великий гурт збірачів матеріалу з тієї чи іншої почастиної сфери (акад. Перетц, проф. Резанов та інші). Не припиняючи цієї першорядного значіння роботи, новітні дослідники, з Франка мабуть почавши, велику віддають увагу на використання й систематизацію вже зібраного набутку, щоб дійти дорогою синтезу до останніх висновків та справжню нашого письменства історію утворити. 60-ті й 90-ті роки були видимими стовпами на дорозі розросту дослідів коло нашого письменства та межами для тих періодів. Отже з чверть віку лежить вже за роботою нашого синтезу на цьому полі і руками цілого покоління працівників уготовано йому принаймні шляхи і методи, на яких може бути нарешті побудована наукова історія українського письменства.

Акад. Сергій Єфремов.

До літературної історії Кулішевих „Записокъ о южной Руси“

„Записки о южной Руси“ Куліша—це один з найвидатніших пам'ятників української науки й письменства; проте, літературну історію їхню далеко не розроблено.

Досить відомо, що основу їх склали етнографічні матеріали, що їх записував Куліш сам з уст народу, або які здобув він од інших записувачів; відома також річ, що на справжню народність усіх цих матеріалів покладатися не можна, бо поміж ними є безумовні підробки ¹⁾; але й досі ще неясно, чому саме вони тут з'явилися—через брак критицизму та досвіду, чи, може, свідомо, по волі самого Куліша; а разом з тим виникає й нове питання,—оскільки Куліш узагалі був точний у передаванні своїх джерел і чи немає піррбок навіть там, де в цілому він виходив дійсно з народніх матеріалів; хто дозволяв собі друкуючи підправляти Шевченка, той міг підправити й народні твори.

Найкраще було-б перевірити це по Кулішевих рукописах; тільки треба мати на увазі, що й рукописів збірача не завжди досить на те, щоб встановити ретельність його етнографічних видань: друкований текст може цілком відповідати рукописові і невідповідати перводжерелові, коли збірач неретельно записував.

Для „Записокъ о южной Руси“ є ще й инший спосіб перевірки. Річ у тому, що частину їхніх матеріалів було надруковано в 1847 р. для „Чтеній въ Имп. Моск. Об-вѣ исторіи и древностей Россійскихъ“; у свій час вона тут світу не побачила, але зберіглася в архіві і її було опубліковано в 1-ій кн. „Чтеній“ за 1893 р. Оскільки-ж однакові тексти обох цих видань? Вирішенню цього питання я й присвячую свою розвідку (подаючи її поки-що в скороченому виді).

У передмові до видання 1847 р. Куліш „вважає за обов'язок“ сказати, що свої матеріали (які в цьому виданні складалися лише з

¹⁾ Див. Пипінову „Исторію русской этнографіи, т. III, та мою статтю: „П. О. Куліш—етнограф“ у № 23-24 „Книгаря“ (1919 р.).

„преданій“) він „записував“ стенографічески, какъ пѣсни, дорожа каждымъ оборотомъ и словомъ народно́й рѣчи. Я позволялъ себѣ исправлять нѣкоторыя фразы только въ тѣхъ преданіяхъ, которыя доставленіи мнѣ моими пріятелями, но и объ этомъ жалѣю: гораздо лучше было бы напечатать ихъ въ такому видѣ, въ какомъ они були мнѣ доставленіи“. Передмова до I-го тому „Записокъ“ тежъ свідчить, що його матеріали „представленіи въ томъ видѣ, въ какомъ они передаются изъ устъ въ уста“ (ст. VI)... Тому, принаймні власноручні записи Кулішеві мусіли-б бути однакові в обох виданнях. Але-ж це не зовсім так.

Насамперед є зміни в правопису, незалежні від вживання тої чи иншої абетки. Пор. з легенди „о Золотыхъ Воротахъ“¹⁾: Кіяне—кияне; зыйшовъ—зійшовъ; пришовъ—прийшовъ; сыльный лыцарь—сильный лыцарь; скамьи—скамѣи; Цареградъ, Царегради і Царыгради—Царіградъ, Царіграді; радящяца—радящя; вернещяца—вернетця; времяя—время. Подібні одміни звичайні і для инших текстів; з них узагалі видко, що Куліш не дбав про те, щоб точно передати мову своїх оповідачів і співців; у „Чтеніяхъ“ він більш-менш відбивав деякі їхні діалектичні риси, а в „Запискахъ“ вже підводив усе під мову літературну, і тому в „Запискахъ“ тексти мовою своєю не відрізняються, хоч записувалися вони по різних місцях.

У двох оповіданнях звертає на себе увагу ще одна особливість, Жидові слова до гайдамаки в Чт. передано так: „Що ты! Що ты! шельма ты! Якъ ты смієшь?“ (37); а в „Запискахъ“: „Спо ти, спо ти, сельма ты? Якъ ты смієсь!“ (285). Подібним-же чином надано національного характеру в вимові словам Потьомкіна. „А что вы, Хахлы!“... „А людей сколько потеряно?“... читаємо ми в Чт. (54), тим часом, як у Зап.: „А што ви хахлы?“... „А людей сколько патеряно?“ (I, 292).

У „Чтеніяхъ“ і в „Запискахъ“ є далі одміни і опріч мови: а саме—ми нерідко подибуємо зміни, перестановки та пропуски окремих слів, наприклад: Да (Чт. 3 ст., 24 рядок зверху)—та (Зап. I. 275, 19); але (5, 24)—та (I, 277, 9); проскура (1, 24)—проскурка (I, 5, 1); проживати (3, 14)—поживати (I, 168, 11); свою джуру (2, 30)—свого джуру (I, 167, 6); а кого тобі треба? (24, 21)—а тобі кого треба? (I, 243, 9); а якъ же не скаже такъ, або подумае... (1, 30)—а якъ же не скаже, або подумае... (I, 5, 6.); побачить було яку хорошу пани... (4, 21)—побачить було хорошу пані... (I, 114, 10); О Золотыи, Золотыи ворота (1, 28)—О Золотіи Ворота (I, 5, 4); подайте мыни,—каже, до Кіянт,—подайте мыни того... (1, 10)—подайте, каже, міні того... (I, 3, 23), і т. п.

¹⁾ Перша половина в прикладах—з тексту „Чтеній“, друга—з „Записокъ“.

Пропуски або додатки цілих виразів та частин. У „Записках“, порівнюючи до „Чтеній“ майже систематично усовується вступні та вставні уваги, наприклад: Ни, Паянчу, не такъ вы розказуєте; а се ось якъ було (8, 19, пор. Зап. I, 117); То оце въ память тому Пласи и ярмарокъ у насъ на Остапѣ (9, 37, пор. Зап. I, 120); Сѣму вже (когда онъ видѣлъ Запорожца) годъ пятьдесятъ пятый буде (48, 7-8, пор. Зап. I, 80); А вже въ ихъ такъ, що якъ садовышъ, то садовы багатого и вбогого; а якъ же ни, то й хазяина по грудяхъ:—„Матери твой бисъ: багатого такъ и трактуешъ, а мене такъ и ни!“ (49, 17-19, пор. Зап. I, 156), і т. п.; пор. особливо: „Урочища въ Смѣлой“, „Урочища въ Звенигородѣ“, „Прекнїя времена въ Украинѣ“. Із ст.: „Гайдамаки въ Мотренинскомъ монастырѣ“ усунуто в одному місці разом 6 рядків.—Додатки не такі часті, і дрібніші: „коли зажелавъ, ступай до насъ; а ні, сказавъ: „Мині й тутъ добре служить Богу й Цариці за віру „Християнську“, а не підводи“ (підкресленого немає у Чт. 47, пор. Зап. I, 78).

Зміни цілих виразів та частин. Таких змін теж чимало, і дрібних, і більших. Наприклад:

„Вражы сыны Запорозьци не добре зробылы,“

Що край добрый, станъ веселый да занапастылы.“

(Чт. 51).

Вражі сини Запорозці недобре вчинили:

Степъ широкий, край веселий та й занапастили.

(Зап. I, 164).

Або візьмім „Легенду о Богданѣ Хмѣльницкомъ“ (Зап. I, 114-115), де переказується, як Б. Хм. підняв повстання проти ляхів, а потім прохав милости у короля. В „Записках“ це закінчується словами короля: „Ой ти, свавольнику! багацько ти невиннихъ душъ занапастивъ!“ У „Чтеніяхъ“ безпосередньо йде продовження, яке в „Записках“ знаходимо лише в додатках (I, 322) в значно инакшому вигляді:

А Хмельныцкый ёму: „Найснійший Королю! Я хотивъ бы добре робыть, але Козаки мене не слухають; я такъ хочу, а вони такъ, да й сваволять и всякы пакосты роблять.“

То король ёго и одустывъ.

Одъ того - то Хмельныцкого пишла й Гайдамаччына. То була Хмельнычына, а описья настала Гайдамаччына.

Хмельницький той був такий, що з Туркомъ знавсь. Підійде було до Турка, да й продасть оди́нь, другий городъ, або село. То Турки вже тіи села розоряли и ясырь брали. Медвидовку и Тапликъ два разы продававъ. А коло Смилои, кажуть, мимо саму греблю Турки йшли, але Смилои не займали, бо не була продана. Есть и писня зъ того часу:

„Бодай Хмеля Хмельницького пер-
ва куля не минула,
Що веливъ брати дивки, й па-
рубки, й молодии молодици!
Парубки йдуть стреляючи, а див-
чата співаючи,
А молодии молодици старого Хме-
ля проклинаючи.“

А даже не знаю якъ.

(Чт. 5).

Або от уривок з казки (що її здобув Куліш од Жемчужнікова: Чт. 71, Зап. II, 10):

У галяхъ стояла хатка. Тамъ живъ чоловікъ й жінка, давъ ихъ дітей не було. Отъ вони йдуть на богомилля просить Бога, щобъ давъ имъ Богъ дитя, ажъ ихъ Цыганка й зустріла, да й каже:—„Не йдите куды вы йдете, а йдильна ярмарку, да купить рыбку, да зыйжъ, молодыце, то й буде въ тебе дитя!“

Отъ вони й пошлы на ярмарокъ, да купылы рыбку, да зыла; отъ у ихъ и дивчинка е маленька...

Додамо, що деякі зміни зроблено безумовно з огляду на цензуру, як от у переказах про запорожців у Зап. знаходимо „паламарку“ (I, 159), замість „попади“ (Чт. 50), або в „Очаковской бѣдѣ“ „Записокъ“ зовсім не знаходимо такого місця „Чтеній“: „Нехай имъ, цуръ симъ

Кондрать Тарануха, рассказавъ легенду о Хмѣльницкомъ, прибавилъ, что Хмѣльницкій продавалъ Татарамъ на ясырь, т. е. въ неволю, цѣлыя села, и, въ доказательство, припомнилъ слѣдующій замѣчательный отрывокъ изъ забытой имъ пѣсни:

Ой бодай Хмеля Хмельницького
Перва куля не минула,
Що веливъ брати парубки й дівки
И молодіи молодици.
Парубки йдуть співаючи,
А дівчата ридючи,
А молодіи молодици,
Старого Хмеля проклинаючи:
„Ой бодай Хмеля Хмельницького
Перва куля не минула...“

(Записки, I, 322).

У галяхъ стояла хатка. Тамъ живъ чоловікъ и жінка, давъ їхъ не було дітей. Отъ вони й пішли на богомилля просить Бога, щобъ давъ имъ Богъ дитя. Такъ Богъ и давъ имъ дочку...

Москалям! Щото за народъ нависный зъ ными ни порадытысь по людській, ни що!“ (ст. 53). Пор. що приписав Куліш олівцем у призначеному для дружини примірникові „Записокъ“ з приводу „баллады изъ временъ уніи“ (83 ст. повного видання): „эта баллада отнесена ко временамъ уніи страха ради цензурна“.

Наведеного, здається, досить, щоб побачити, як тексти „Записокъ“ далекі від стенографічної точности. „Я включаю сюда все, что нахожу въ своихъ записныхъ книжкахъ, въ томъ видѣ, въ какомъ оно внесено туда“ писав Куліш (I, 101); але в дійсності це було не так; причому тут мали місце не тільки звичайні друкарські помилки, вимоги цензури, то що, але й такі зміни, що залежали цілком уже од самого Куліша.

Акад. Андрій Лобода.

Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку¹⁾.

I.

Північні українські говірки, що й досі заховують у собі багато старовинних рис нашої мови, котрі в інших говірках давно уже щезли, позаміняювавшись новотворами, дають багатий матеріал до розуміння того фонетичного процесу, що як наслідок його постало в українській мові і замість **о̄** та **е̄** перед складами, котрі втратили колись звуки **ъ**, **ь** та **і** (напівкоротке). Звук **і**, що з'явився як наслідок цього фонетичного процесу, дійсно стоїть самотно в ряду рефлексів, що в аналогічних умовах позаступали звук **о̄** в інших слов'янських, а діалектично і в самій українській мові. З **о̄**, як першої стадії в ряду цих змін, що постали після втрати **ъ** та **ь**—ізгадаймо хочби сербські *đol, nōs, vōz, mōj*—через стадію дифтонгічності, що її й досі зберігає мова словацька: *bōb, nōž, rōst, stōl, vōl, mōj* (**ō**=дифтонг *uo*), а почасти горішня лужицька: *hrōd, Bōh, kōn, hlōs, hōrka* (**ō**=*u^o*, тобто звук близький до *u* з перехідним елементом *o*),—переходимо до звука **ӣ** (=и) в сьогочасній мові чеській, що своєю графікою й досі ще свідчить про колишню дифтонгічність: чеськ. *dim, Bih, kin, viz, mij*. В мові польській так саме маємо звук *и*, що передається знаком **ó** (pochylone): *dwór, wóz, bób, Bóg, mój*. Отже нормальним шляхом треба вважати той, коли звук **о̄** (довге) через дифтонг **uo** заміняється звуком **ӣ**, і з цього погляду зміна звука **о̄** в **і** в українській мові видається з'явищем дуже оригінальним, бо не має собі паралелів ув інших мовах.

В північних українських говірках на місці старих **о̄** та **е̄** в зазначених умовах вимовляється не звук **і**, як у центральних та південних українських говорах, а різні дифтонги або монофтонги **ӣ**, **ӯ**, **ю̄**. Можна навести цілий ряд знаків, що їми дослідувачі та записувачі народньої мови спитували передати графічно ці дифтонги—**yo, yz, ye,**

¹⁾ Подана тут стаття становить витяг, де в чому відмінений, з більшої моєї праці „Фонетична історія звуків **о̄**, **е̄** (довгих) в українській мові“. Відкладаючи опублікування цілої праці до того часу, коли кращі умови друкарської техніки дадуть змогу надрукувати її відповідно до вимог наукової транскрипції, а кращі умови наукової праці взагалі дозволять авторові поробити деякі доповнення до призначеного вже діалектологічного та історичного матеріалу,—зважаючись надрукувати цей розділ окремо, оскільки він може мати і самостійну вагу, подаючи характеристику поліських дифтонгів як звуків живої мови і намагаючись визначити шляхи їх фонетичного розвитку, коли навіть і не спинятися на всіх численних наслідках, що мав згаданий процес для історії української мови. **Вс. Г.**

уь, уи, уі, юо, юе, юі, ьі і навіть ьу¹⁾, а після палаталізованих („м'яких“) приголосних звуків—юо, юе, юи, юі і т. ін., але треба сказати, що всі ці знаки свідчать тільки про велике число звукових відтінків у вимові дифтонгів, про трудність передати їх на письмі й зовсім мало або нічого не дають до розуміння фізіології цих звуків і тих фонетичних причин, що через стадію дифтонгічності привели звуки о, е до зміни в і. Тим-то й збудований на підставі їх погляд, що процес цієї зміни йшов через стадії—уо, уе, уи, уі, який, з 70—80-их років минулого століття починаючи, без належного критичного відношення приймається слідом за Потебнею та Житецьким²⁾, зробився звичайним в нашій літературі з мовознавства³⁾ і зайшов

¹⁾ Тоб-то в латинській транскрипції: ио, ие, иу, иі, иі, иі, иі, иі і навіть иу. Див. у Михальчука в статті „Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины“ (в VII т. 2 в. „Трудовъ Этн.-Стат. Экспед. въ Зап.-Рус. край. Мат. Чубинскаго“, ст. 484—486), а також в „Трудахъ Московской Діалектологической Комиссіи“—„Опытъ діалектологической карты русскаго языка въ Европѣ съ приложеніемъ очерка русской діалектологіи“. Москва 1915. Стр. 65—66; 113—116. Означення дифтонгів часто дуже невдачі або й просто помилкові. Напр. дифтонга иу в живій мові на Чернігівщині нема, хоч у де-яких старих записках цим знаком (власне знаком ѣу) передається дифтонгічна вимова де-яких сіл Козелецького й Кролевецького повітів. Див. у Соболевського—Очеркъ рус. діалектологіи. III. Малорусское нарѣчіе. „Живая Старина“, 1892 р. IV в., ст. 15—16.—Так само очевидну вигадку або якесь графічне непорозуміння можна вбачати в дифтонгу уа, що ніби то теж трапляється в чернігівських говірках: пувнуаць, жабуаць, птицуаць (Михальчук. „Нарѣчія... ст. 484 і 490). Про цей-же дифтонг уа згадує і Потебня в „Зам. о малор. нарѣчіи“ ст. 28, посилаючись на Срезневського („Мысли объ ист. р. яз.“ 56), але не вказуючи містину, де чути таку вимову („гдѣ то въ Мр. Нар.“). Такого дифтонга на Чернігівському Поліссі нема, та й теоретично трудно його допустити. Що-ж до ніби-то радянських (Сідл. г.) вуаль, куаль, узлуаць, коруаць, доруаць, про які, посилаючись на В. С. Шимановського („Звук. и форм. особенности народныхъ говоровъ Холмской Руси“. Варш., 1897), згадує Шахматов (Курсъ ист. рус. яз. Ч. II, 270; Крат. оч. ист. малор. яз. „Укр. Народъ“. II, 697), то вони в такій же мірі сумнівні. На жаль, згаданої праці Шимановського мені не доводилося бачити, і я не міг довідатися, з якого саме джерела взяв ці записи Шимановський.—Дуже сумнівними що до своєї точності і реальності здаються й графічні позначення В. Кравченка („Этногр. мат.“ в „Трудахъ О-ва изслѣд. Волыни“, т. т. V і XII); напр. в тому самому запису (с. Сניתца Овр. п., т. V) знаходимо на ст. 114—пуйдем, 115—воуп, поуп, воин і поупа, стоулом; 116—поузнай, воуна; 118—стоул, двоур, піроуг і піроугу, поудворье, тоуе чоботи; 119—хусткою, тоулькоу і т. ін. Непослідовність і неясність умов, при яких з'являються тут дифтонги (пор. поуп—поупа), тільки збільшують цей сумнів.

²⁾ Потебня. Два изслѣдованія о звукахъ рус. языка. Воронеж, 1866, ст. 103—104.—Житецький. Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія. Київ, 1876, ст. 113—114.

³⁾ Пор. напр. Е. Ogonowski. Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache. Lemberg. 1880. S. 32: уо—уе—уи—уі—ы (ü)—и—і.—Див. ще у Соболевського в „Оч. изъ ист. рус. яз.“ Київ. 1884, ст. 97—98 і в його-ж статті „Древне-кіевскій говоръ“ (Изв. Отд. рус. яз. і сл. X—1905—кн. 1, ст. 313). Так само і в Розова „Значеніе грамотъ XIV і XV в. для ист. малорус. яз.“ (Київ. Унив. Изв. 1907, V, ст. 8)—уо—уе—уи і т. д.

навіть до граматик ¹⁾),—навряд чи відповідає дійсності. Цей погляд збудовано більше на застарілих уже спробах графічної передачі дифтонгів, ніж на дослідженні звуків живої мови, їх артикуляційних прикмет і тих змін, що постають у них залежно від різних фонетичних умов. Отже в цій статті маю на думці спинитись коротко на характеристичних рисах північно-українських дифтонгів, як звуків живої мови, й на підставі їх встановити ті певні стадії, що їми йшов процес заміни $\bar{o}$ та $\bar{e}$ на i . Матеріал дають мені дослідни над говірками південної Чернігівщини, переважно Козелецького повіту, містини, що займає посереднє географічне становище поміж центральними українськими говорами Полтавщини з чистим монофтонгом i (замість $\bar{o}$, $\bar{e}$) і говорами середньої Чернігівщини, як характерними говорами Лівобережного Полісся. Як говори посередні не тільки в географічному, але й у діалектологічному відношенні, вони мають великий інтерес саме для зрозуміння згаданого процесу—переходу $\bar{o}$, $\bar{e}$ в i ,—бо дають можливість на певній території спостерегти мало не всі ті одміни, що в них можна вбачати різні хронологічні стадії цього процесу. Од дифтонга $\bar{io}$ безпосередньо сусідньої з Білоруссю Чернігівщини ми поволі переходимо до монофтонгів y , i (рур, кіп), крайньої південної частини Чернігівщини. Отже в оцих дифтонгічних говорах сумежних з монофтонгічними і шукаємо тих стадій дифтонгічності, що хронологічно найближчі до останньої стадії—монофтонга i ²⁾).

II.

Спиняючи свою увагу на дифтонгах живої мови, дослідник буває вражений тими численними відтінками в їх вимові, що для їх графічної передачі ніяк не стає технічних засобів ³⁾. Здається, що в вимові цих звуків велику вагу має й індивідуальність, але, окрім того,

¹⁾ Пор. у проф. А. Кримського—„Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья“. Москва, 1907. Т. I. в. I, ст. 140 і дальші: через стадії дифтонгів— uo , ue , ui , yi .—В граматиці Тимченка (Київ. 1907)— uo , ue , ui , yi (ст. 22).

²⁾ При цьому зазначимо, що хоч усе сказане про дифтонги ґрунтується на безпосередніх дослідях над говірками Чернігівщини, але, оскільки в цих говірках виявляються природні артикуляційні нахили української людности, що посідає певну частину української території, можна думати, що і в інших поліських говірках ми стрінемося з тими-ж або аналогічними фонетичними відношеннями. Що це так і що подана нижче характеристика дифтонгів взагалі цілком відповідає реальним мовним відношенням, не тільки як прикладати її до лівобережних поліських говорів,—в цьому я не раз мав змогу переконатися під час останньої війни, розмовляючи й прислухаючись до мови виселенців холмчаків і волиняків.

³⁾ Цю непостійність вимови відзначає й К. Михальчук („Нарѣчія, поднарѣчія“... 484 ст.).

різні звукові відтінки дифтонга ви з певністю констатуєте не тільки в вимові одного села, а навіть у вимові одної людини в різні моменти і в різних звукових сполученнях. Отже цей факт поясняє всі ті численні знаки, що їми поодинокі дослідники та записувачі значили на письмі дифтонги північних українських говірок, але тільки дослідження артикуляційної природи цих звуків дає зрозуміти всю розмаїтість акустичних вражіннів з одного боку і встановити певні сталі моменти в психофізіології цих звуків—з другого.

В наведених нижче пунктах спитую дати як найдокладніший психофонетичний образ поліських дифтонгів. У своїх транскрипціях користуюся латинським алфавітом з прийнятим у славистиці звуковим значінням поодиноких літер.

1. Дуже правдиво О. Брок у своєму „Очеркѣ фізіології славянскої рѣчи“ гадає, що українські дифтонги—„ненастоящіє дифтонги“¹⁾. Коли під дифтонгом розуміти сполучення в одному складі двох голосних звуків, із котрих тільки один має значіння складового звука, а другий буває нескладовий ²⁾, то поліські українські дифтонги з о, е, а так саме й з й (ѣ), дійсно, не справдешні дифтонги, бо складотворчими в їх можуть бути обидві „частини“, що становлять дифтонг (пор. п. 5, примітка). Мало сказано, у справдешних дифтонгах обидва звуки, що їх складають, разом із тим становлять кожен окрему фонему ³⁾. Отже дифтонг—це сполучення в одному складі двох голосних фонем. Кожна з цих фонем може вживатися не тільки в цьому сполученні, а й у багатьох інших: нескладові і та у можуть становити частину дифтонгів—ai, oi, ui, ei, yi, ii, та au, ou, uu, eu, yu, iu, (правописні: ай, ой, уй, ей, ий, ій, та ав, ов, уо, ев, ив, іу), а голосні а, о, у, е, у, і, що становлять складову частину дифтонга, ще частіше вживаються й не в дифтонгічних, а в різних сполученнях з приголосними або як окремі самостійні фонемі напр. фонемі о, е та а в словах: „ой“, „ось“, „он“, „о“, „гей“ „ген“, „еге“, „е ні“, „ай“, „ба“, „а ні-ні“ і т. ин. А поліські дифтонги становлять кожний тільки одну фонему—це є суцільні й непо-

¹⁾ Енциклопедія Славянської Филології, Вып. 5. 2. Спб. 1910. § 208, ст. 179—180.

²⁾ Такими нескладовими голосними звуками, що входять у дифтонгічні сполучення з усіма складовими голосними, бувають завжди нескладові і та у.

³⁾ Визначення слова „фонема“ див. у проф. Л. В. Щерби в його праці „Русские гласные въ качественномъ и количественномъ отношеніи“. Спб. 1912, ст. 14: „фонемой называется кратчайшее общее фонетическое представление, способное ассоциироваться со смысловыми представлениями и дифференцировать слова и могущее быть выделяемо въ рѣчи безъ искаженія фонетическаго состава слова“.

дільні звуки живої мови, як і кожний простий голосний—*а, е, і, у, о, ʊ*, і, як такі, вони й самі можуть вступати в дифтонгічні сполучення з *і* та *ʊ* і складати з їми „справдешні“ дифтонги, напр. у словах *ми́й* (мій), *йі́й* (ій), *горі́й* (горій), *ви́уса* (вівса nom. pl.), *копс'у́би* (gen. pl.), *ро́у́би* (gen. pl.), *д'і́ука* та инш.—Ні психічно, ні фізіологічно поліські українці не відчувають своїх дифтонгів, що про їх мова, як звуки складні, як „дифтонги“ у власному розумінні цього слова, і з цього погляду не можна навіть говорити про першу або другу „частину“ дифтонга, бо жадна з них не вживається в мові окремо від другої і тільки вкупі становлять вони цілість, одну фонему супроти всіх інших фонем ¹⁾. Фізіологічно зовсім немає й межі, що розділяла-б ці „частини“, як нема й самих частин ²⁾. Артикуляцію цього звука можна було-б передати графічно як криву лінію, бо артикуляція при його вимові з кожним моментом одмінюється: ні один наступний момент не буває однаковий з попереднім. Сама думка про наче-б-то дві частини цього звука виникла з акустичного вражіння: звук, що в перший момент вимови має характер звука *ʊ* (*ʊ*, *ʊ*) або *і*, в останній момент наближається до звука *о* (*о*, *о*, *е*, *і*)

¹⁾ До речи буде зв'язати цю особливість теперішніх поліських дифтонгів з тим історичним фактом, що в давніх пам'ятках нашої мови ніколи й ніде дифтонги *ʊ* та *і* не передавалися графічно двома літерами. Це суперечило-б психофонетичній стороні цих звуків як *простих* фонем. Що правда, дифтонгізоване *і* зараз-же знайшло собі графічний вираз у літері *ѣ*, що визначала той самий звук, зате дифтонгізоване *о* довгий час ховалося під традиційним написом „*о*“, бо відповідної одної простої графеми для дифтонга „*іо*“ в старо-українській графіці ніколи не було. І тільки з часом, коли язикова еволюція надала елементу „*и*“ в дифтонгу перевагу над елементом „*о*“, ця стадія фонетичного розвитку дифтонга „*іо*“ одбилася в написаннях літери „*у*“ замість дифтонга, як часом і тепер пишуть малописьменні поліські українці.—В написаннях воовця, воовчихъ Гал. єв. 1266—1301 р., вооѣа, вооѣи Полікарп. єв. 1307 р. (Соболевскій. Оч. изъ ист. рус. яз. ст. 25, 38, 97) та інших подібних, з оглядом на надзвичайно невелике число таких випадків і сумнівність їх, швидче можна вбачати з'явище графічне, ніж уважати їх за вияв довгого *ѣ*; так їх і розуміє проф. А. Кримський у статті „Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації старо-руських рукописів“. Львів 1906, розд. I. (Відбитка з Наук. Зб., присвяченого проф. М. Грушевському).

²⁾ Пор. ще й у Михальчука в згадуваній уже статті слова про дифтонги: „Примусительно они изображаются двумя гласными, при чемъ обыкновенно оговаривается, что такую комбинацію надо произносить как одинъ звукъ“ (ст. 484).—За один із важних критеріїв для приймання фонетичної самостійності певного звукового відтинка стає його довгота. Див. у проф. Л. В. Щерби: „Я думаю, что однимъ изъ рѣшающихъ моментовъ для воспріятія является въ подобныхъ случаяхъ длительность сочетанія: если она болѣе или менѣе равняется длительности простыхъ фонемъ той же категоріи, то и все сочетаніе воспринимается какъ *простая* фонема“ („Русские гласные въ качеств. и колич. отн.“, ст. 14. Примітка до § 10, 4).—І з цього погляду дифтонгічні комплекси „*іо*“, „*іе*“ становлять тільки одну просту фонему кожний, бо вони не бувають довші від ин-

або *е*¹⁾. Але фізіологічно абсолютно нема можливості поділяти його на дві частині, бо ця зміна в напрямку од звука „и“ до „о“ відбувається безпереривно за одним духом, єдиним моментом затрати артикуляційної енергії. Отже слова „перша частина дифтонга“ або „друга частина дифтонга“ можуть мати тільки умовне значіння, вказуючи на певний акустичний момент, ближчий до початку або до кінця звука, і ніяким чином не вказуючи на фізіологію цього звука. В такому тільки значінні вживатимем цих виразів і ми.

Таким робом виходить, що й графічно в транскрипції краще було-б визначати кожен дифтонг одною графемою, одним знаком, а не двома, раз психічно цій графемі відповідає одна фонема. Наприклад, можна було-б дифтонг, що постав з *ѳ*, визначити графемою *ѳ̃* або —знак, що його вживає проф. Щерба в своїх лужицьких транскрипціях для означення правописного лужицького *ѳ*, за яким ховається дифтонг *ѳо* (пор. ст. 116). Але-ж як завдання цієї статті полягає в тому, щоб відзначити всі звукові відтінки дифтонгів, зафіксувати всі їх фонетичні модифікації в сьогочасній дифтонгічній вимові і на підставі їх встановити фізіологічну історію цих звуків в українській мові, то й додержуватимемся всюди графічного означення дифтонга двома літерами, що найближче транскрибують початок і кінець цього звука залежно від різних фонетичних умов. Там-же, де говоримо про дифтонги взагалі, а не відзначаємо докладно їх фонетичного обличчя для окремого конкретного випадку, вживаємо знаків „*ѳо*“, „*ѳе*“ в лапках, під цими знаками об'єднуючи всі розмаїті дифтонгічні звукові відтінки, що їх можна почути на місці колишніх *ѳ* та *ѳ̃* (і *ѳ̃* = *ѳ̃*).

Після всього сказаного можна встановити як п. 1 фонетичної характеристики поліських дифтонгів: „*ѳо*“ та „*ѳе*“ — прості голосні фонем *и*, котрі відрізняються від інших голосних фонем тим, що не мають сталого незмінного артикуляційного укладу, що-б міг характеризувати однакою всі моменти в артикуляції цих звуків, а характеризуються рядом фізіологічно неоднакових моментів, що викликають і відповідне мінливе акустичне вражіння, ніби-то від звуків, що починаються з „*и*“ або „*і*“, а кінчаться елементом „*о*“ або „*е*“. Це залежить від того, що язик і губи, а також і спідня щелепа, вимовляючи дифтонг,

ших *наголошених* звуків. З абсолютною точністю це питання можна вирішити звичайно тільки експериментально-фонетичним шляхом, але для загальної фонетичної характеристики звука досить того акустичного вражіння, що його приймає наше ухо. Має значіння також і те, що наші поліські говірки, як і загалом українські, не відчують довготи голосних звуків як окремої звукової категорії.

1) Про фонетичну вартість звукових елементів *и*, *ѳ̃*, як і дифтонгічних відтінків *ѳо*, *ѳе* докладніше сказано в розділі III, ст. 127.

не залишаються при тій самій артикуляції: язик од високого підняття спускається до середнього, при чому паралельно з цим рухом язика часто опускається і спідня щелепа¹⁾, а губи од характерної для звука „и“ горизонтальної губної артикуляції переходять до округлої вертикальної артикуляції звука „о“, або-ж губна артикуляція (лабіалізація) і просто не додержується до кінця. При цьому слід відзначити, що для „іе“ головну вагу має згадана языкова артикуляція, тим часом як губна може залишатись зовсім однаковою на протязі цілого звука, а для „іо“ головну вагу має змінна губна артикуляція, тим часом як відповідний рух самого язика може й не здійснюватись (див. ст. 132)²⁾.

¹⁾ Пор. з цим наведені у Соболевського (Очерк рус. діал. 13) слова з записки Н. Н. Вордоноса: „Второй дифтонгъ нашего (черниговскаго) говора—уо. Его произносятъ протяжнѣе обыкновеннаго, сильно относя нижнюю челюсть въ сторону; въ немъ какъ въ смѣшаны у и о, склоняющееся то къ з то къ ы: въ Сосницкомъ, Черниговскомъ, Городнецкомъ уѣздахъ болѣе къ з, въ Козелецкомъ, Борзенскомъ—болѣе къ ы“.

²⁾ Очевидно близьку з психо-фонетичного погляду паралель до поліських дифтонгів „іо“, „іе“ можна вбачати в лужицьках *ó* та *ě*, бо ці звуки й досі зберігають відтінок дифтонгічності. *ó* (в транскрипції проф. Л. В. Щерби „*“*)—на початку звук *и* воно змінюється наприкінці в напрямку до *о* (див. Щерба. Восточно-лужицкое нарѣчіе. Петр. 1915. § 26, ст. 19). Що торкається фізіології *ě* (в транскрипції проф. Щерби „*1“*), то „при изолированномъ его произношеніи можно легко наблюдать небольшое движеніе языка книзу, обуславливающее конечный болѣе открытый элементъ этой фонемы“ (там же § 18, ст. 13). Цей останній звук „можно было бы обозначить точіе через „*1ə*“. Но его отнюдь не слѣдуетъ считать дифтонгомъ и обозначеніе его и ему подобныхъ звуковъ через *іе* является, по моему, ошибочнымъ, противорѣча прежде всего сознанию самихъ говорящихъ“ (там же ст. 12—13). Так саме й Е. Мука в своїй „Historische und vergleichende Laut- und Formenlehre der niedersorbischen Sprache“. Leipzig, 1891, зазначаючи, що *ě* та *ó* мішані звуки перший з *і* та *е*, а другий з *и* та *о*, зазначає, що вони зовсім не дифтонги—пор. „*ě* ist ein Mischlaut von *i* und *e*—

Siev. *íe*²; es entsteht, wenn man bei Bildung des Lautes geschlossenes *i*¹ ansetzt und ein kurzes offenes *e*² nachklingen lässt; doch ist *ě* . . . kein Diphthong, sondern ein einfacher Vocal (ст. 20). Там же: „*ó* ist ein Mischlaut von *и* und

o—Siev. *u*¹*o*²: man setzt geschlossenes *u*¹ an und lässt unmittelbar ein kurzes offenes *o*² nachklingen; doch ist auch *ó* wie *ě* ein einfacher Vocal und klingt ähnlich dem polnischen *ó* und älterem tschechischen *ů*“ (ст. 20-21).—Аналогію для звука „іе“ можна знайти, здається, і в сербській діалектичній вимові правописного сполучення *ije*, що під наголосом *ije* в мостарській вимові „чаще всего соединяется подъ общимъ толчкомъ экспирації и представляетъ такимъ образомъ, если и не постоянно, то часто, падающий дифтонгъ *іе*“ (О. Брокъ, Оч. физ. слав. рѣчи. § 213, ст. 186), очевидно подібний до поліського „іе“.—Нарешті можна думати, що близьку аналогію до наших поліських дифтонгів маємо і в найближчих територіально білоруських дифтонгічних говірках. Дифтонги *іо*, *іе*, що заступають в цих говірках *ó* та *ě* під наголосом, в швидкій живій мові являються як „зопанту о niejednolitej artykulacyi“, тобто на початку артикуляції—*ó* вузьке, наближене до *и*, або *i*, а в кінці—*о* або *е*. Пор. J. Rozwadowski. „Uwagi o dyftongach *іе*, *іо* w południowozachodnim narzeczu białoruskiem“. Mat. i prace Kom. językowej Akad. Umiejęt. w Krakowie. Tom I, 212-213, 216). Та докладна характеристика, що дає цим звукам J. Rozwadowski, дає підстави думати, що з психофонетичного погляду і ці білоруські дифтонги становлять прості фонemi, а не дифтонги у власному розумінні цього слова, навіть там, де Rozwadowski

2. В тісному причинному звязку з допіру відзначеним характером поліських дифтонгів знаходяться і ще де-які властиві цим звукам риси, що фонетичну та артикуляційну їх природу всіма сторонами виявляють і характеристику, що вже їм дано, доповнюють. Як прості фонемі, як неподільні для свідомости людей, що їх вимовляють, звуки живої мови, дифтонги ці, не вважаючи на змінну свою артикуляцію, повинні таки бути більш-менш оцінювальні, одностайні що до звукової природи різних своїх елементів. Єдність акустичного і фізіологічного вражіння піддержується тим, що дифтонг на всьому своєму протязі являється звуком одного ряду. Об'єднання в одному фонетичному образі, в одній фонемі, двох далеких між собою з фізіологічного погляду артикуляційних моментів, що вимагали-б радикальної зміни в укладі мовних органів, неможливе. Відповідно до цього, коли ми чуємо на початку дифтонга звуковий відтінок **и**, то кінцевим елементом буде відтінок **о**; коли звуковий характер кінцевого елемента визначаємо як **е** або **і**, то на початку звука було **и**, тоб-то лабіялізований звук переднього ряду, аналогічний до німецького **и** або французького **и**. Дифтонги **уе**, **уі**, що об'єднували-б з відтинком звука **и** заднього ряду звукові відтинки **е** або **і**, тоб-то звуків переднього ряду¹⁾, в досліджених говорах абсолютно неможливі. Можуть бути тільки дифтонги **уо**, **юо**, **уе**, **уі** **юо**, **юе**, **юі** з незліченим числом усяких посередніх звукових відтінків (фонетичних модифікацій).

3. Ясно виявлені й виразно дифтонгічні для акустичного вражіння звуку бувають тільки під наголосом, при чому експіраторна енергія наголосу падає на весь звук, ослаблюючись хіба що в кінці його. І тут доводиться відзначити, що поліські дифтонги, як прості з психофонетичного погляду фонемі, не відрізняються ні характером, ні способами акцентування від інших голосних фонем. Думка, що наголос може падати або на першу або на другу частину дифтонга, або в середину поміж цими двома частинами²⁾, не відповідає звуковим відношенням зазначених говірок.

визначає їх як дифтонги „ze zwykłą wartością fonetyczną obu składników“ (212).—Що до дифтонгічної вимови **ѣ** та **о** в південних великоруських говорах, то мушу зазначити, що статті Б. М. Соколова „Къ вопросу о дифтонгическомъ произношеніи **ѣ** и **о** въ южно-великорусскихъ говорахъ“ (Труды Моск. Діал. Ком-іи. VIII вып. Москва. 1919), про яку згадується в „Отчетъ Отд. рус. яз. и слов.“ за 1919 рік, мені, на жаль, не довелося ще бачити.

¹⁾ уе, уы, уе, уи, уі і т. ин. звичайних транскрипцій.

²⁾ Див. у Зілинського в статті „Проба упорядкованя українських говірок“ у збірнику „Привіт Іванови Франкові в сорокліте письменської діяльності“. Львів. 1914. (Записки Укр. Наук. Т-ва ім. Шевченка. Том 117—118), ст. 373. Примітка 16: „Наголос може спочивати на першій і на другій часті поданих дифтонгів, або паде в середину поміж обі часті. Під тим оглядом панує велика різноманітність і хитанє“.

Виставляючи як звуковий закон, що виразні дифтонги бувають тільки під наголосом, слід все-ж-таки відзначити, що відтінки безумовно дифтонгічних звуків в де-яких випадках можна чути й без наголосу. А саме, це буває в закінченнях де-яких граматичних категорій, куди дифтонги перенесено з аналогії до наголошених закінчень тих же категорій: напр. *dóbrū⁰i* (dat.—loc. s.), *u drúhū⁰m* (loc. s.), а надто в формах минулого часу на подоби *vīnū^s, vīl'ū^h, vīrl'ū^u* і т. п., де живіше відчувається зв'язок з відповідними наголошеними—*prīnū^s, pereñū^s, roñū^s, odñū^s zañū^s* та инш. В швидкій мові цей відтінок дифтонгічності часом і зовсім зникає, доходячи до монофтонгів типу *ū—u*. Але тенденція затримувати змінну артикуляцію звука в тих випадках, де він чергується з дифтонгами у відповідних граматичних категоріях під наголосом, безумовно є, і вона завжди виявляється в повільній вимові. Ці відтінки дуже наближаються до тих, що чуються в виразах подібних до наведених нижче (див. II, 5, примітка)—*po tóⁱ bu⁰k, na tū⁰m bó⁰ci*, де слово з дифтонгом втрачає свій власний наголос, приєднуючись до сильніше акцентованого сусіднього слова.

4. Як уже згадано на ст. 120—121, поліські дифтонги мають більш-менш однакову з іншими наголошеними фонемами довгість, що зв'язано і з психо-фонетичним їх прийняттям за прості фонему. Як пояснити тоді, що в багатьох характеристиках та поясненнях до цих звуків зазначається, ніби-то дифтонги мають більшу проти інших звуків довготу? ¹⁾ Мені здається, що причин для цього дві: одна об'єктивна, друга-ж суб'єктивна. Перша це та, що, як зазначено в попередньому пункті, виразні дифтонги бувають тільки під наголосом, тоб-то в таких фонетичних умовах, коли всі звуки бувають довші од відповідних ненаголошених. Отже виходить, що дифтонги появляються тільки при умовах, що сприяють найкращому та найповнішому виявленню всіх властивих цим фонемам ознак, дифтонгів же на слабких фонетичних постатях, як це буває без наголосу, взагалі не буває. Друга-ж причина суб'єктивного характеру полягає в тому, що для людей, для котрих ці фонему чужі, така артикуляція і відповідне до неї акустичне вражіння зовсім незвичні, бо зовсім не підходять під нормальний тип простих незмінних фонем. А тому, вже не кажучи про те, що й аперцепція цих звуків загалом буває важча, несвідомо з'яв-

¹⁾ Див., наприклад, уміщені вище на ст. 122 в примітці слова Н. Н. Бордоноса, а ще докладніше у Михальчука „Нарѣчія, поднарѣчія...“, ст. 484.—Пор. для білоруських дифтонгів характеристику, що дає їм у згаданій уже статті (в *Mat. i prase*, I.) Rozwadowski: про дифтонг *ie*—*przystem pełnogłoska jest zdaje się średniodługa (w każdym razie nie długa)*“ (ст. 213). Дифтонг *uo* виступає „jako pełnogłoska... zwykle wzdłużona średnią długością“ (ст. 216).

ляється ще й бажання аналізувати акустичне вражіння, поділити його на знані й звичні для своєї психіки складові елементи, отже несвідомо учути в простому для психіки того, хто говорить, звукові дифтонг у власному розумінні цього слова ¹⁾.

5. В ясній виразній вимові обидві частини дифтонгічного звука здебільшого бувають рівні, тобто весь час, затрачений на вимову дифтонга „uo“, поділяється нарівно поміж акустичними відтінками звуків „u“ в першій частині і звуків „o—e—i“ в другій частині дифтонга, так само в дифтонгу „ie“ акустичні відтінки „i“ урівноважуються акустичними відтінками „e“. Що правда, цим визначаються швидче фонemi „uo“, „ie“, тобто ті психічні ідеальні норми, що завжди перебувають у нашій свідомості. У швидкій же живій мові, залежно від усякого роду умов, що можуть впливати на характер дифтонгічного звука, ця рівність здебільшого не видержується ²⁾. В багатьох же говірках, а надто в говірках безпосередньо сумежних з монофтонгічними, цю одномірність складових частин у дифтонгу і загалом порушено в тому напрямку, що звукові відтінки першої частини переважають над відтінками другої так, неначе дифтонг не проходить усього шляху в артикуляційній зміні од позиції при „u“ до позиції при „o (e, i)“, спиняючись на артикуляції, що викликає вражіння звука середнього поміж ними.

¹⁾ Кажу так і на підставі власного досвіду, бо в першій своїй спробі дати діалектологічну характеристику говірки с. Патют (Козел. п.) я так само визначив дифтонги як звуки, що мають більшу від інших звуків довгість. Але потім од такого погляду на фонетичну природу цих звуків мені довелося відмовитись, бо уважніші безпосередні спостереження його не підтвердили. Дуже потрібні були-б тут звичайно експериментально-фонетичні поміри.

²⁾ До речі тут буде сказати де-кілька слів про „складотворчість“ чи то „нескладотворчість“ тої або другої частини дифтонга. Мені здається, що завжди, коли визначають як нескладову котрусь з частин подібного дифтонга, допускають помилку в самій основі, а саме забувають або не розуміють природи цього звука і приймають його за справжній дифтонг. Як уже не раз зазначалося, поліські дифтонги це прості фонemi із змінною артикуляцією, але ця змінність не почувається як двоїстість. Графічне їх позначення двома літерами має на меті вказати тільки межі, в котрих одмінюється кожен такий звук. Самий же звук суцільний і весь складовий. Визнати котрусь частину дифтонга за нескладову значило-б виділити з простої фонemi один із несамостійних її відтінків, надавши йому самостійного фонетичного значіння, чого насправду немає. Що до характеристичності та обов'язковості кожного з відтінків у дифтонгу, то характеристичності і обов'язковою являється змінна його артикуляція і відповідне змінне акустичне вражіння. І хоч головна сила експірації падає на першу частину звука, а експіраторна енергія в кінці його слабшає, все-ж-таки характеристична для другої частини дифтонга артикуляція здійснюється хочби в початковій формі—„u⁰“. Так буває в тих випадках, коли залежно від наголосу речення або окремого виразу сливе зникає наголошеність самого слова з дифтонгом, наприклад—po toí buék, na tü⁰m bóci,—або в дифтонгах без наголосу (див. п. 3). Безперервна змінність звука і в таких випадках ясно відчувається, звичайно менше, ніж нормально, бо сама скала звукових нюансів менша, до-

6. Нарешті треба відзначити, що дифтонги вимовляються з більшим напруженням, ніж звичайні прості голосні. Що ж торкається вузьких та широких відтінків, то загалом можна прийняти, що вужчі відтінки виступають перед палаталізованими приголосними, тим часом як перед твердими (а дифтонг ie зам. ь і в одкритому кінці слова) чути ширші відтінки. Напр. вузький відтінок дифтонга ie (з кінцевим елементом e) маємо в словах— stup'ieŋ , krut'ieŋ , žiel'e , ves'iel'e , xod'iet (2 pl. imperat.), а ширший (з кінцевим елементом— e) в— d'ied , d'iedu (voc.), zeml'ie (dat.-loc. sing.) і т. инш. Не так ясно помітно це на дифтонгу „ uo “, бо взагалі його артикуляція більше залежить од характеру та способу артикуляції сусідніх (і попередніх і дальших) приголосних, про що див. нижче в розділі III. Але в однакових приbliżно умовах має силу той же самий принцип, що виразно можна почути в таких парах слів, як от kueŋ і küet , čobuet (gen. pl.) і čobuet'mi (instr. pl.), jüŋm і jüei , хоч цієї різниці й не передано тут графічно. А в тім, доводиться сказати, що ці відтінки категорично не розмежовані, що залежно від усяких фонетичних умов та спо-

ходячи тільки до звуків перехідних до ö , e , а в випадку повної ненаголошеності сливе стягаючись до монофтонгів типу ü , y . Але безумовно постійнішою, а, значить, і характеристичнішою, буде перша частина дифтонга, тим часом як друга більше підпадає впливові всяких околичних умов і допускає більше хитаннів та модифікацій і квалітативного і квантитативного характеру. Я згоден з проф. Л. В. Щербою, що нехарактеристичний для фонемі елемент не може бути продовжений і що, навпаки, характерний для фонемі елемент можна виділити в мові, не порушивши фонетичного складу слова („Русские гласные въ кач. и колич. отв.“ § 10, ст. 13—14). І в наших дифтонгах артикуляційні моменти, характерні для акустичних відтінків другої частини звука, навіть під сильним наголосом не бувають довші, ніж у слові нормального темпу. Тим часом артикуляційні моменти, що характеризують першу частину, в такому випадку беруть гору супроти моментів другої частини і супроти артикуляції самої першої частини при нормальному темпі. Це дуже помітно буває в словах-покликах, проказаних з великою голосністю та з протягом, напр. в кличних prüŋsko , uüunde (Bivde), jüŋho (Ivgo), t'üŋtko , d'iedu . Що до самого способу подовження дифтонгів у таких або аналогічних умовах (напр. у співах), то він більше, мабуть, виявляється в загальному задержанні темпу, ніж у яєному подовженні котрогоє з поодиноких характеристичних для першої частини відтінків. Проте інтересним здається мені те, що в такому випадку акустично найбільше вирізняються елементи нормально ближчі до середини звука, ніж початкові. Елемент „ ü “, що їм починається дифтонг, переходить, не спинаючи на собі уваги, і далеко виразніше одбивається на тлі загального слухового вражіння елементи „ u “ одкритого, навіть „ u “, що стоять уже об межу з звуковими відтінками категорії „ o “ в широкому розумінні. Що в цілому артикуляційні і залежно від цього акустичні вражіння од відтінків „ u “ беруть гору над відтінками „ o “ і становлять саме зерно фонемі, піддержується ще й тим фактом, що місцеві люди, спитуючи передати цей звук графічно, як і прадіди наші в старовину, вживають літери y : Прокуп, Антун, 5 куп та инш. У мене було зібрано чимало матеріалу і для ілюстрації цього останнього факту, та на жаль, він цілком загинув.

лученнів вони можуть бути дуже численні, що поміж виразно вузькими та широкими є багато посередніх відтінків і що, нарешті, всі вони мають тільки фонетичне значіння, як модифікації тої самої фонемі, не використовуючись у морфології.—Пор. розділ III, ст. 131.

III.

При встановленні генетичного відношення поміж різними стадіями дифтонгів треба виходити від дифтонга uo (на місці довгого o), що й сейчас можна його почути на українсько-білоруській межі, наприклад, здається, і в Городницькому повіті, і від дифтонга ūū на місці ē перед складом з ь і в тих випадках, де звук ē замість ē з'явився шляхом аналогії (напр. дав.-місц. одн. прикметників та іменників ж. р. mojōi, sinōi замість mojēi, sinēi і т. ин.)¹⁾. В говорах Козелецького повіту, найкраще мені відомих, сейчас дифтонга заднього ряду uo зовсім нема. Всюди артикуляція цього дифтонга пересунулась наперед і ми маємо замість uo дифтонг переднього ряду ūū або ширший дифтонгічний відтінок uo, що має трохи нижчу язикову артикуляцію, ніж ūū, і стоїть до нього приблизно в такому-ж відношенні, як звук i до ī (правописн. и) лівобережного²⁾. Цікавий мате-

¹⁾ В дальшому говоримо тільки про ці дифтонги, бо монофтонгізацію дифтонга ie в i треба вважати за нормальну і звичайну фонетичну зміну. Див. згадку про це в статті проф. Л. В. Щерби „Суб'єктивний и объективный методъ въ фонетикѣ“. Изв. Отд. рус. яз. и слов. XIV (1909), в. 4, ст. 201—202. Експериментально-фонетичним шляхом доведено, що виголошення вузьких звуків i, и при однакових умовах вимагає більшої затрати повітря, ніж виголошення ширших голосних, наприклад a, і що залежно від цього звуки i, и загалом бувають коротчі, ніж ширші голосні, напр., a, при однакових умовах. З цих фактів видно, що в мові більшу вагу має не довгість фонетичних елементів, а енергія, що на їх витрачається. Це знов таки поясняє перехід ē в i як заміну ріжнці квантитативної на ріжницю квалітативну.

²⁾ Не спиняючись докладно над фонетичною характеристикою звукового відтінку ū в наших говірках і на його відношенні до інших модифікацій цієї фонемі, відзначимо, що його взагалі можна характеризувати як широкий (обнижений) відтінок фонемі „i“ переднього ряду (high-front-wide), що найвиразніше виступає після губних. Відповідно до цього і в дифтонгічних відтінках ūū—uo вбачаємо аналогічні відносини: ū становить лабіялізовану паралель до i, а u— до ī, кінцевий же елемент першого -ō можна приподобити до франц. eu (в deux), а другого -o до франц. oe (в boeuf). Нелабіялізована паралель для o буде e (широкий обнижений відтінок). Визначення дифтонга uo як звука „середнього“ ряду мало-б підставу хіба що в акустичному вражінні, бо губна артикуляція попереднього приголосного впливає на характер дифтонгічного звука, викликаючи акустичне вражіння наче-б-то від звука глибшого, ніж відповідний виразний передній відтінок ūū, тоб-то звука „середнього“ поміж заднім uo і переднім ūū. Направду-ж язикова артикуляція змінюється при цьому не в горизонтальному, а власне в вертикальному напрямку. А що взагалі в північних українських говірках після губних звуків виступають ширші від-

ріал в цього погляду подають говірки с.с. Патют та Будищ, що знаходяться в північній частині Козелецького повіту. В говірках цих сіл переважають дифтонги переднього ряду uo, ue при ширших дифтонгічних відтінках uo, ue та инш. (див. нижче). Категоричного розмежування в уживанні тих або других відтінків встановити не можна, але, опріч індивідуальности, має значіння й фонетична постать, котру дифтонг займає в слові. Так, після зубних **t**, **d**, **n** з'являється майже виключно вужчий дифтонгічний відтінок, а після губних і **h** чути ширші відтінки, що може пояснятись і впливом губного характеру цих попередніх звуків, або їх глибокою артикуляцією (**h**). Ми чуємо: nüöc—nüec, nüöž—nüež, tüök—tüek, на tüöm (місц. одн.), podüöl—podüel, але muöst—müest, puöst—püest, uüokna—uüekna (вікна), uüön—uüen, buöb—büeb, huörki—hüerki (гіркий) і т. п. Після інших звуків нема сталої вимови, і маємо: kuör і küör (род. мн.), žüönka—žüenka і žuönka—žuenka, šüöstka і šuöstka¹⁾, süel' і süel porüöh і porüoh, але переважають вужчі дифтонгічні відтінки uo—ue при чому що глибше артикулюється попередній приголосний звук, то більше позначається на йому вплив палаталізації перед дифтонгом. Так звуки **š** і **ž** приймають відтінок палаталізованости („мякості“) в словах šüestka, žüenka. Ще більше помітно це на звуках **г** і **к**: у словах rüedni (рідний), rüei (рій), küesoňka, küei цей відтінок „мякості“ дуже значний, і хоч повної палаталізації звуків **г** і **к** нема, але якби довелося передавати ці слова звичайним письмом, то акустичне вражіння ближче передавалося-б написами рюедни, кюень, ніж редни, куень²⁾.

тіаки голосних, це до певної міри підтверджує й історія звука **ж** в цих говірках. В той час, як після зубних в ненаголошених складах рефлексом звука **ж** здебільшого являється—**і** (діди, дівчата, ліси, пасіка), після губних його місце заступає широке—**е** (беда, песок, мешок, ведро).

¹⁾ Хоч в останніх двох прикладах дифтонг етимологічно походить з **е**, але фонетична зміна звука **е** в напрямку до **о** після палаталізованих **š**, **ž**, **č** перед твердими приголосними хронологічно попереджає дифтонгізацію **о**, **е** в нових закритих складах (див. у Шахматова „Очерк древн. періода ист. рус. яз.“ в „Энциклопедіи Слав. Филології“, 11.1. Спб. 1915, §§ 113 і 203 і А. Кримського. Укр. грам. I, в. 2, ст. 201 і 373). Звук **о** замість **е** в таких умовах знаходимо вже в найдавніших пам'ятках українського письма: Изб. Святослава 1073 р.—чолов'їка (л. 179 об.); Изб. 1076 р.—жона (л. 181 об.), а тому в наведених прикладах можна говорити про дифтонги на місці **о**.

²⁾ Можна думати, що в де-яких етнографічних та діалектологічних записах під транскрипціями—обрюок (Константиновськ. п. Сідлецьк. губ. Житоцький. Оч. зв. ист. мал. нар'ч. Київ. 1876, 306), рюідный (Більськ. п. ір

Що до вживання дифтонгічних відтінків uo , uo і ue , ue , тобто з утратою лабіялізації в двох останніх, то, здається, можна сказати, що перед губними частіше видержується повна лабіялізація дифтонга puor , kuor — küör , на tüm , в закінченні -üü — uou : rapüü , poruou і т. п., а не перед губними лабіялізація до кінця не додержується, а тому з'являються в кінці дифтонга відтінки звука „e“: uüen (він), puest , muest , nües , stüel та инш. Встановити це як категоричне правило не можна, бо й не перед губними часто можна чути відтінки uo — üo , як і навпаки ue — üe перед губними, проте висловлена допіру думка має за собою не тільки теоретичну ймовірність, але до певної міри й фактичне підтвердження.

Нарешті треба ще відзначити вплив палаталізованих звуків на дифтонги, що стоять перед ними. Перед палаталізованими, здається, далеко постійніша вимова üo — üe , ніж uo — ue , тоді як твердість приголосного за дифтонгом викликає часом ширші їх відтінки: züerka , küet , pastuxuou , але süel' , küen' , sküel'ki , prüüed'ko (прізвисьце) і т. ин. Іноді навіть після губних ясно чути вузький відтінок üo — üe , надто коли за ним іде енергічна палатальна артикуляція, напр. obüed'e rodzuüeüe (пор. II, 6). Виключно вузькі дифтонгічні відтінки переднього ряду з палаталізацією попереднього приголосного звука чути на місці колишнього ö (з 'e): t'üetka , n'ües , l'üed , pl'üü (мин. час), jüei (їй), s'üel (gen. pl. од seló) і т. п. При цьому треба згадати, що при таких умовах можна почути й звуковий відтінок üi : t'üitka , l'üid , jüii . Те саме доводиться помічати і в деяких случаях на місці колишнього ö , наприклад в уже згадуваних словах: küün' , süil' . Поряд із цим відтінком дифтонга можна чути близький до нього звуковий відтінок, в

рудная, рудный (там-же, Потебня. Замѣт. о малор. нар. 122), дрюбни, дрюбна, дрюбними (Берест. п. ib. 120—122), рюьвный, рюьс (Пинськ. і Кобринськ. п. „Очерк. рус. діал.“ в „Трудахъ Моск. Діал. Ком.“, ст. 114, примітка 233) та инш.—і ховаються саме ці відтінки переднього ряду üö , üi і подібні. Зовсім слушно догадується й Соболевський, що за літерою „ю“ в таких написах ховається звук, аналогічний німецькому ü (Очеркъ рус. діал. III. Малор. нарѣчіе, ст. 24, 27, 33), як і Шахматов (Курєъ ист. рус. яз. ч. II, 272, 276; Крат. оч. ист. малор. (укр.) яз. 697—698) і авторі „Очерка рус. діал.“—члени Моск. Діал. Ком. вбачають тут передню артикуляцію (ст. 114—115). Те саме треба думати й про написи—без нюг, хвюст, һюрку, комюрку, плют, бюльше (Берест. п. Потебня, op. cit. 121—122), нъюч (Кобринськ. п. „Оч. руск. діал.“ 114), Холмськ. двюр, мюй та инші—пор. допіру зазначені місця у Шахматова.

якому дифтонгічність виявляється не так ясно, а тому акустичне вражіння наближається до звука $\ddot{u}$ з далеко меншою мірою лабіялізації, ніж у французькому u . Звук цей, середній поміж i та u (франц.) сильно лабіялізованим, наближаючись до діалектичної німецької вимови $\ddot{u}$ (напр. в слові *Schüler*), фізіологічно стоїть близько до i .

Нам здається, що в останніх двох звукових відтинках дифтонга— $\ddot{u}i$ та $\ddot{u}i$ (так означимо звук $\ddot{u}$ з ослабленою лабіялізацією) і треба шукати стадії найближчої до монофтонга i . Це підтверджується ще й тим, що в багатьох говірках південної частини Козелецького повіту, де замість $\ddot{u}$ чуємо i , поряд з останнім можна почути саме оцей звук $\ddot{u}i$, при чому різниця поміж їми чисто фонетична—для людей, що належать до цієї говірки, це фонетичні альтернативи однієї фонемі.

Ми не згадали ще однієї модифікації дифтонга, а саме $\ddot{u}i$, бо в говірках будиській та патютинській, на котрих я переважно спiniaвся, цього відтинку я не чув. Але я чув його тільки після губних в говорі с. Старої Басані Козелецького-ж повіту. Звукові відношення в останній говірці цікаві тим, що в їй після звуків не губних дифтонги заступлено монофтонгом i , хоч трапляються зрідка й відтинки дифтонгічної вимови, після-ж губних цю дифтонгічну вимову чути частіше, це короткі дифтонги $\ddot{u}o$, $\ddot{u}i$, які часто чергуються з монофтонгами i ба навіть u , (зсунутим наперед u); приклади: *kiñ*, *kit*, *ži'nka*, *t'i'tka*, *kosar'i'u* (род. мн.), але *přide*, *přilo*, *bílš*, *vřn* (vín), *přp* (piš) і навіть *přpř*, *uññ*, *buñlš*, *přuodtírka* і т. ин.¹⁾ Як бачимо, це цілком відповідає дифтонгічним відтинкам після губних і не губних в говірках сс. Патют та Будищ, про що згадувалось раніше.

¹⁾ Вище в примітці на ст. 127 вже було згадано про фонетичну вартість звукового відтинка i . Що правда, цей відтінок на місці $\ddot{u}$ після губних подекуди так ще відрізняється від звичайного i (з $y=ы$ та з i) після губних, що заходить навіть сумнів, чи не зостається він у таких говірках ще відмінною від фонем i фонемою. Хоч після інших звуків про таке відрізнєння не може бути й мови, проте акустична відмінність звука i в словах *přl*, *břk*, *vřd* з одного боку і *přp*, *břr*, *vřn* з другого ясно вчувається ухом. В останньому ряду слів цей відтінок i , замінивши мабуть недавно дифтонги, ще й досі може чергуватися з відтинками ясно дифтонгічними або такими, що в їх знати елемент губний. Проте можна думати, що й цей монофтонгічний постлабіальний відтінок від i иншого походження в аналогічних умовах відрізняється більше губною, а не языковою артикуляцією. Більший або менший елемент лабіялізації понижує власний тон звука i , языкова-ж артикуляція залишається передньою, хоч иноді ще ширшою (нижчою) ніж звичайна артикуляція i після губних (*přl*), а тому рівнобіжні делябіялізовані відтинки, що можна чути поряд із згаданими більш-менш лабіялізованими, иноді просто можна визначити як звуки середні поміж i та e широкими. Таку вимову частенько можна вчути на півдні Козелецького повіту, напр. хочби в уже згадуваній Старій Басані: *vřen*, *přep*, *přest* і т. ин.

Звичайно, що відзначені модифікації дифтонгічної вимови не вичерпують усіх тих звукових відтінків, що їх можна почути в живій мові. Експериментальним шляхом можна було-б встановити безліч усякових перехідних відтінків, але в цій статті докладніше на їх спинятися вже не будемо. Нагадаю тільки, що акустичні вражіння, котрі ми приймаємо за одну фонему, допускають великі хитання та варіації й що об'єктивно виявлені відтінки фонем можуть бути дуже численні, хоч вони й не порушують в нашій психіці уявлення одної фонемі і в повсякденному житті навіть не помічаються, бо в розмові люде звертають головну увагу на внутрішній зміст сказаного, маючи метою розмови взаємне порозуміння. Вияснити-ж ці звукові відтінки і знайти їх фонетичні причини є завдання фонетика-лінгвіста, бо саме ці хитання та варіації в вимові однієї фонемі пояснюють ті звукові зміни, що поволи постають в нашій мові ¹⁾. На підставі сказаного можна думати, що в психіці північних українців, котрі говорять дифтонгічними говірками, є тільки дві самостійні фонемі для всіх дифтонгічних відтінків: одна, що об'єднує акустичні вражіння— uo — uö — üö і т. д., в котрій головним елементом з'являється лабіалізованість звука, принаймні на початку, та змінна язикова артикуляція; друга (замість t та e не перед складом з r)— ie . Що такі акустично далекі відтінки як uo — uö — üi ...не відчуються як окремі фонемі, підтверджує той факт, що вони ніде не звязані з диференціацією в значінні слова, а становлять тільки фонетичні модифікації однієї фонемі. Слово, чи то вимовляється воно як puöc — puëc , чи як püöc — puëc , завжди розуміється як одно слово. В словах puës — nüës і nüös — nües , tuök — tüök — tüek і t'üök — t'üek елементами, що викликають диференціацію цих слів з'являються фонемі t і t' , n і n' , а не відмінні дифтонгічні відтінки. З тої-ж причини й дифтонгічні відтінки після губних— uo — ue мають тільки фонетичне, а не морфологічне значіння, як несамостійні відтінки тієї-ж самої фонемі, принаймні в тих говірках, де вони не позамінялись ще на монофтонги.

Таким чином ми бачимо, що в одній фонемі uo — uö — ue — ui , котра об'єднує всі ці звукові відтінки, збіглися колишні два ряди

¹⁾ Докладніше про це див. у проф. Л. Щерби в „Русские гласные въ кач. и кол. отн.“ Ч. I. Введеніе. О нѣкоторыхъ основныхъ фонетическихъ понятіяхъ, ст. 1—19. Проф. Щерба розвиває погляди проф. Водуена-де-Куртене, висловлені в праці—*Próba teorji alternacyj fonetycznych*. Kraków 1894=*Versuch einer Theorie phonetischer Alternationen*, Ein Kapitel aus der Psychophonetik. Strassburg. 1895

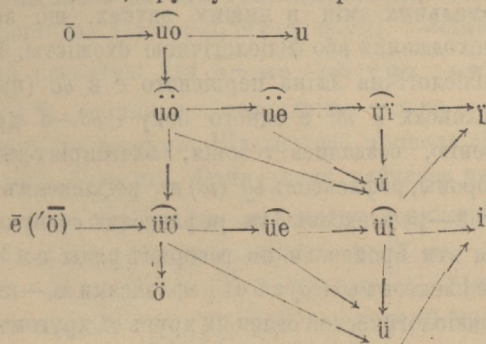
дифтонгів: одні, що постали з $\bar{o}$, і другі, що постали з $\bar{e}$ ($\bar{ö}$) перед складом з $\bar{y}$. Для перших початковою дифтонгічною стадією треба приймати $\bar{uo}$, а для других $\bar{üo}$. Через те, що вже самою природою своєю дифтонг показується звуком мінливим та хистким, бо не має певного незмінного укладу, що однаково характеризував би всі артикуляційні моменти під час вимови звука, він легко приподобляється до попередніх і наступних приголосних і змінює артикуляцію в напрямку до $\bar{uo}$ або навіть до $\bar{üo}$ (надто після зубних $d t n$). Ослабленням артикуляційної енергії доводиться пояснити втрату лабіялізації в кінці звука—звідси дифтонг $\bar{ue}$. Асиміляція, так би мовити повне принатурення дифтонга до дальших артикуляційних моментів, а надто в живій розмові на фонетичній постаті перед палаталізованими приголосними звуками, що й сами вимагають підняття цілої передньої частини язика до твердого піднебення, призводить до того, що артикуляція—рух язика в напрямку до „ e “, характеристичний для останніх артикуляційних моментів фонем,—не здійснюється. Язик залишається на вищому рівні що до переднього піднебення, який характеризує звук „ i “,—в результаті дифтонг $\bar{ui}$ з дальшими стадіями $\bar{üi}$ — i . Аналогічно можна пояснити дифтонг $\bar{ui}$, що постав з $\bar{uo}$ — $\bar{ue}$, і дальшу стадію його i ¹⁾.

Досліди над дифтонгічними говірками привели мене до думки, що не можна взагалі приймати, як стадій одного в тісному розумінні процесу,

¹⁾ Не зайве буде вказати тут ще на одну, окрім наведених на ст. 122 паралель до поліських дифтонгів. Здається, що й кашубські дифтонгізації звука o , хоч вони й появляються в зовсім одмінних, ніж поліські дифтонги, умовах (після губних та гутуральних приголосних), в самому процесі i в результатах своєї зміни мають багато спільного з поліськими дифтонгами. На це ніби то вказує зміна елемента o в дифтонгічному сполученні uo в $ö$ і дальша модифікація цього дифтонга— ue , в котрій проф. F. Lorentz бачає передтечу всіх те. перішніх замістників постлабіяльного i -гутурального o кашубської мови, пояснюючи її дисиміляцією кінцевого елемента до попереднього u . Взагалі в усіх цих дифтонгах „ist der erste, halbvokalische Komponent ein gerundeter gutturaler Vokal, meistens u , bisweilen einem o nahe stehend, der zweite vokalische Komponent ist mehr oder weniger palatal, meistens der mittleren, bisweilen auch—durch Annäherung an das u —der hohen Zungenlage angehörig. in der Regel ungerundet, doch unter besonderen Umständen auch gerundet. In den Einzelheiten ergibt sich hier ein sehr buntes Bild, da die umgebenden Laute von grossem Einfluss gewesen sind, überall aber kann man von einem ue ausgehen“ (курсив мій Вс. Г.).

Цікаво нарешті як паралель до поліського дифтонга ui відзначити діалектичне кашубське (Lesnoer Dialekt) uy з $\bar{o}$ через стадію $üe$ (F. Lorentz. „Die postlabialen und -gutturalen Diphthongierungen des Pomoranischen“—„Zbornik u slavu Vatroslava Jagića“. Berlin. 1908, ст. 311).

всі звукові модифікації дифтонга, передаючи його схемою — uo — ue — ui — ii (yo — ye — yi — ii), про що я вже говорив вище. Цей процес неоднаково відбувався в різних фонетичних умовах. Одночасно в різних умовах могли повставати неоднакові зміни: uo — ue — ui після губних та гортанних, а в де-котрих говірках і взагалі після твердих; uo — ue — ui — i після палаталізованих („м'яких“) та зубних. Із звукового й фізіологічного погляду дифтонгічні відтінки ue — ui без сумніву багато ближчі до монофтонга i , ніж відтінки uo — ue ; отже можна думати, що на постаті після „м'яких“ і зубних раніше монофтонг i і появився. Це й підтримується наведеними вище даними з говора с. Старої Басані (а також с.с. Озерян, Мочалищ у південній частині Козелецького повіту), де після зубних та передньо-піднебесних стрічаємо монофтонг i , тим часом як після губних часто можна спостерігти дифтонгічну вимову, або-ж монофтонгізація йде в напрямку до u — i . Відповідно до всього сказаного можна дати таку схему головних стадій на шляху зміни o та e в монофтонги в українських говорах, пам'ятаючи звесь час, що абсолютної межі поміж наведеними поодинокими дифтонгічними відтінками нема і що ми встановлюємо їх, ґрунтуючись переважно на наших психічних звичках.

IV.

Подана допіру схема фонетичного розвитку дифтонгів і їх монофтонгізації має на меті пояснити всі теперішні рефлeksi o , e довгих як наслідок одного звукового процесу. Чисто фонетичним шляхом з'явилися всі численні рефлeksi o , e довгих в українській мові, і цей процес в дифтонгізованих o , e сливе на всьому просторі української мовної території¹⁾ в основному своїм напрямку був єдиний²⁾. Найхарактер-

¹⁾ Виняток становлять, мабуть, карпатсько-угорські і де які підляські говори, де монофтонг u треба безпосередньо зводити до дифтонга uo , тоб-то процес тут був цілком той самий, що у мовах чеській та польській.

²⁾ В дрібніших деталях звичайно була де яка відмінність у розвитку згаданих звуків по поодиноким українським діалектах.

ніша його ознака була в тому, що дифтонг заднього ряду uo набув передньої артикуляції $\text{uo} \rightarrow \text{yo}$ і в південних українських говорах, монофтонгізувавшись (чи то безпосередньо чи перейшовши інші дифтонгічні стадії— $\text{ue} \rightarrow \text{yi}$) в звук типу y , а потім делабіалізувавшись, дав нарешті монофтонг i .

В дотеперішній літературі, що так або інакше торкалася питання про поліські дифтонги і про генетичний зв'язок із ними монофтонга i південних українських говорів, питання це вирішувалося здебільшого досить примітивно, стадії вищезгаданого фонетичного процесу (від o до i) встановлювалися головним чином на підставі графічної передачі дифтонгічних звуків—див. ст. 117-118,—глибше-ж причини цього незвичайного з фізіологічного погляду процесу й зовсім не вияснялися. Тільки Михальчук у своїй рецензії на „Очеркъ русской діалектології, III. Малорусское нарѣчіе“ А. Соболевського¹⁾ та акад. Шахматов у своїх працях з історії руських мов і спиняються на ньому докладніше.

К. Михальчук не припускав можливості чисто фонетичного шляху в зміні o та ѳ на i ²⁾. На його думку така зміна одних звуків у другі могла постати тільки яким-небудь іншим шляхом, а саме шляхом аналогії до відповідних нормальних змін в інших звуках, що зв'язані були з першими єдністю походження або фізіологічною схожістю. Привід для такої аналогії дали фізіологічна зміна первісного e в eo (наше 'e) і далі подвоєння в рефlekсах e : w^2 з одного боку і eo —з другого. „Благодаря этому раздвоению, создались условия, благоприятствующие приурочиванию, съ одной стороны, рефlekсовъ eo ($\text{i}o$) къ рефlekсамъ однородного съ нимъ w^2 ; съ другой—рефlekсовъ o къ рефlekсамъ созвучного съ нимъ eo ($\text{i}o$). Приурочивания эти произвели по говорамъ ряды смѣшанныхъ вариантовъ—рефlekсовъ eo ($\text{i}o$) и o съ рефlekсами w ,—не представляющихъ правильной фізіологической связи ни другъ съ другомъ, ни съ нормальными рефlekсами этихъ фонемъ, и не дающихъ поэтому возможности установить—изъ всей совокупности существующихъ нынѣ по говорамъ вариантовъ измѣненій e и o ,—формулы послѣдовательнаго и постепеннаго въ фізіологическомъ смыслѣ перехода ихъ въ одно общее восточноукраинское i , ибо такого перехода въ послѣднемъ смыслѣ и направленіи, какъ сказано выше, и не могло быть“ (op. cit. 15). Подаючи далі (ст. 17) схему поступінного розвитку різних, відомих із діалектів, рефlekсів e , o , Михальчук мусив декілька раз пояснити впливом

¹⁾ К. Михальчукъ. Къ южно-русской діалектології. Кієвъ, 1893 (Відбитка з „Кієвской Старини“), ст. 11—20, а надто 12—17.

²⁾ Пор.—„Но этимъ [фізіологическимъ] путемъ ни прямо, ни косвенно (черезъ другіе звуки) не могли перейти... yo —въ ye или yi ..., а yo въ ye или yi , въ особенности—въ ye , yi , zi и даже z (= vi)“ (ib. ст. 15).

аналогії одних рефлексів на другі повстання нових мішаних, на його думку, рефлексів, від чого ціла схема його вийшла надзвичайно складна й заплутана. Причина цьому в неможливості припустити, щоб з „yo“ та „юо“ фізіологічним шляхом могли з'явитися рефлекси „юе, юї, уе, уи“ і т. д. Отже нам ясно, що помилка тут у самих даних, оскільки не відповідають реальності графічні позначення дифтонгів—*ye, yi, yí...*, ховаючи під знаком „y“ насправду відтінок *й*. З дифтонга-ж *üö* дуже легко чисто фізіологічним шляхом (див. ст. 132-133) прийти чи то безпосередньо, чи припустивши проміжні стадії *üe—üi*, до монофтонга *ü*, а потім *i*. Навпаки, дуже трудно й теоретично і немає для того фактичних підстав—убачати в послідовній, як фонетичний закон проведений, зміні *ö* в *i* в південних українських говорах результат кількарязової аналогії одних дифтонгічних рефлексів (з *ë*) на другі (з *ö*), а далі знов таки на рефлекси з *ö*, як це робить К. Михальчук.

Акад. Шахматов чисто фонетичним розвитком пояснює всі численні рефлекси *ö, ë*, вбачаючи декілька напрямків у їх розвитку¹⁾. Не торкаючись зблизька тих генетичних зв'язків, що встановлює він поміж різними типами сьогочасних поліських дифтонгів, бо в даному разі Шахматов не йде оригінальним шляхом, а ґрунтуючись на давніших поглядах (Потебні, Житецького), вважає за основний такий фонетичний розвиток: для *ö—üö—üé—üy—üi—üí* і для *ë—üë—üe—üi*²⁾,—спинимосся докладніше тільки на тих напрямках згаданого процесу, що, на думку Шахматова, привели саме до монофтонга *i*. Таких напрямків було два. Один—коли набувала переваги перша частина дифтонга. Тоді з дифтонга *üi*, завдяки асиміляції першої його частини до другої, могли появитися далші стадії: *yi—ii—ii* (з утратою лабіялізації *i* в першій частині) або-ж—*üi—ii*, в якому лабіялізація спочатку зберігалася, хоч артикуляція *i* в першій частині ставала передньою³⁾. Останньою стадією в ряду цих змін в обох випадках був монофтонг *i*. Другим шляхом монофтонгізація відбувалася тоді, коли перевагу здобувала друга частина дифтонга: тоді в дифтонгах *üö, üé, uy, üí* перша частина робилася нескладовою і з'являлися дифтонги: *üö, üe, uy, üi*, а з них монофтонги *o, e, y* і *i*⁴⁾. Саме таким шляхом, треба думати, й постав монофтонг *i* тих українських говорів, що не м'якчать перед

¹⁾ Тут ближче тримаємось тих поглядів акад. Шахматова що до розвитку *ö, ë*, які стрічаємо в хронологічно пізніших його працях, а саме—Курсь ист. русск. яз. читан. въ Петерб. Ун-тѣ въ 1909/1910 г. Ч. II (літогр.) і „Краткій очеркъ исторіи малорусскаго (украинскаго) языка („Украинскій Народъ“. Т. II. Петр. 1916), хоч у деталях ці погляди й не зовсім однакові.

²⁾ Курсь ист. рус. яз. II: 270—275.—Крат. оч. ист. укр. яз. 697—698.

³⁾ Курсь ист. рус. яз. 272.

Ib. 277—278, 279.

ним приголосних, хоч можна було-б пояснити його і з *ui—yi—ii* ¹⁾. Так само можна думати, що й з *ē* (*ē*) монофтонг і міг з'явитися двома різними шляхами, а саме: 1) *uē—ui—i* і 2) *uē—ui—i*. Цей другий процес треба припускати для тих східних українських говорів, що відрізняють в вимові *nīs* (з *nosē*) і *n'īs* (з *neslē*) і де *nīs* постало, мабуть, з *nūīs* ²⁾.

У „Крат. оч. ист. малор. (укр.) языка“ Шахматов ніби то відміняє де-в-чому свій погляд що до походження *i*, а саме—*i*, що не м'якчить попереднього приголосного, він зводить безпосередньо до *yi*, а *i*, що м'якчить,—до *ii*, припускаючи в обох випадках ослаблення першої частини дифтонга. Але в цій статті Шахматов взагалі дуже коротко спиняється на процесі розвитку і монофтонгізації дифтонгів, відзначаючи тільки протилежність цього процесу в південних і в північних українських говорах ³⁾. Вважаючи основним процесом в початковому розвитку дифтонгів розходження обох його частин, Шахматов убачає в говорах південних пізніше зближення цих частин (дифтонги *yi* та *ii*), тим часом як у північних говорах такого зближення не було ⁴⁾.

З наведеного ми бачимо, що й акад. Шахматов, встановлюючи різні стадії в розвитку дифтонгів, оперує більше з графічними фактами, з тими численними позначеннями дифтонгічних звуків, які ввійшли вже в оборот нашої діалектологічної літератури. Кожному такому факту він хоче знайти місце в своїй схемі, обґрунтувати його тим або иным принципом в розвитку цілого процесу, хоч іноді за тим графічним фактом криється тільки примітивність в передачі дифтонгічної вимови або й просто недоладність і помилка ⁵⁾. Віддаючи належну повагу надзвичайно глибокому інтуїтивному чуттю покійного академіка, що, не вважаючи на дуже обмежені і часто всіма сторонами непевні дані, здебільшого угадує правдивий шлях, ми все-ж-таки де-з-чим не можемо згодитися. Вносячи як коректив при користуванні діалектологічним матеріалом з території поліських говорів подану вище (див. розд. II) характеристику поліських дифтонгів як звуків живої мови, ми повинні визнати, що в поліських говорах загалом переважають відтінки

1) Іб. 279.

2) Іб. 281.

3) В термінології Шахматова нашому терміну „південні українські“ говори відповідають „южно-малорусские“ або „украинские“ говори, а нашому „північні українські“—„сѣверно-малорусские“.

4) „Украинский Народъ въ его прошломъ и настоящемъ“. Т. II. Петр. 1916, ст. 698.

5) Пор. сказане на ст. 117 в тексті і в примітці 1. Див. ще у Шахматова про дифтонг *yu*. Курсъ ист. рус. яз. II, 273.

дифтонгів переднього ряду ¹⁾. Отже характеристичне для південних українських говорів зближення, в результаті асиміляції, як гадає Шахматов, двох частин дифтонга не тільки відоме й північним українським говорам, а становить саму істоту всіх дифтонгів, як суцільних звуків мови. Друге, з чим не можна згодитися, це з думкою про відмінне походження монофтонга *і* в тих говірках, де він м'якчить, і в тих, де він не м'якчить попереднього приголосного. Критичне користування діалектологічним матеріалом, підперте теоретичними міркуваннями, доводить, що розвиток північних дифтонгічних рефлексів *mutatis mutandis* відповідає тому шляхові фонетичного розвитку, який припускає Шахматов для тих південних говірок, котрі м'якчать приголосні перед *і*. Таким чином припускати, що в проміжній поміж північною та південною частинами укр. мовної території полосі цей процес відбувався якимось іншим шляхом (а саме: шляхом переходу першої частини дифтонга в нескладове *и*), навряд чи можливо. Розвиток *ѣ, е* довгих сливе на всьому просторі української мовної території був єдиний у своїй основі. Що-ж до неоднаковості в вимові приголосних перед монофтонгом *і* в південних українських говорах, то думаємо, що залежить вона від різної хронології цього процесу в різних говорах. Там, де монофтонгізація відбулася давніше, там і приголосні перед *і* цілком палаталізувались, а де силою історичних обставин вона відбулася пізніше, там приголосні зостаються ще непалаталізовані. Отже й тут не два шляхи процесу, а дві стадії того-ж самого процесу.

Так саме нам здається, що взагалі помилкою в руській лінгвістичній літературі було приймати походження монофтонга *і* з другої частини дифтонга, при чому перша ставала нескладовою ²⁾. Теоретичні підстави для такого сумніву дає нам знов таки вищенаведена характеристика дифтонгів як суцільних фонем (пор. II, а надто п.п. 1 і 5), експіраторно наголошених і в принципах акцентуації згоджених з іншими голосними фонемами, а практичні—той факт, що в говірках північних географічно сумежних із тими, де з'являється вже монофтонг *і* (або *ѣ*), відповідним до цього *і* монофтонгом звичайно буває монофтонг типу *и*, а іноді навіть вимова монофтонга *і* буває факультативна, чергуючись із вимовою *и* (напр. в південній частині Козелецького повіту — с.с. Ярославка, Стара Басань та інш.). Отже в процесі моно-

¹⁾ Ці дифтонги переднього ряду бачимо не тільки в випадках, аналогічних до наведених на ст. 128—129 в примітці, але і в усіх випадках графічного позначення дифтонгів літерами—*уэ, уе, уи, уи, уі* і т. д.—Пор. II, 2.

²⁾ Див. напр., oprіч Шахматова, ще у Соболевського („Древне-кіевскій говоръ”—Изв. Отд. рус. яз. и слов. X, кн. I, ст. 313), Розова („Значеніе грамотъ XIV и XV вѣковъ для ист. малорус. яз.“ ст. 8), Кримського (стаття „Українскій языкъ“ в „Енцикл. Слов. бр. Гранатъ“, т. XLII, Москва 1917) та інш.

фтонгізації дифтонгічних звуків в українській мові переваги набувала завжди перша „частина“ дифтонга, а не друга. Проте не відкидаю можливості того, що в крайніх безпосередньо сумежних з білоруськими поліських говірках цей процес міг відбуватися й инакше, тобто перевагу могли мати елементи „-о“, „-е“ в дифтонгах „uo“, „ie“.

V.

Щоб більш-менш повно вичерпати питання і всіма сторонами з'ясувати шлях фонетичного розвитку о, е в головних діалектах української мови, слід ще спинитися на питанні про значіння наголосу в цьому процесі. Вище (II, п. 3) було сказано, що повні й виразні дифтонги чути тільки під наголосом, хоч згадано було випадки, коли й без наголосу можна вчути відтінки дифтонгічної вимови. Цю особливість поліських дифтонгів, їх зв'язок із наголосом, раз-у-раз відзначали дослідники та записувачі дифтонгічних говірок. Але на питання, яке логічно при цьому виникає, а саме на питання: щод-ж відповідає дифтонгам наголошених складів без наголосу?—сливе ніхто з дослідників відповіді не дає¹⁾. А відповідь ця багато цікавого додає до поданої вище характеристики поліських дифтонгів з одного боку і до дуже важких висновків що до історії звуків о, е в українській мові приводить—з другого.

Рефлексами о, е довгих у складах ненаголошених, що постали чисто фонетичним шляхом, треба вважати звуки о, е. Приваймні дифтонгам наголошених складів у складах ненаголошених у середині пнів відповідають ці звуки. Так, на всьому просторі Чернігівщини вимовляють: *приклади на о: перед наголосом*—dzvoníc'a, spodníc'a, rodn'á, rol'á, kostkí *nom.-acc. pl.* (але küestka *nom. sing.*), rozdvó, oknó (але uñékna *nom.-acc. pl.*), ovés—ousá (але uñóusa *nom.-acc. pl.*), roučák,

¹⁾ Надто це доводиться відзначати, в'ясняючи історію о в поліських говорах. Над питанням про рефлексію звука о в ненаголошених складах не тільки не спиняються Михальчук („Нарѣчія...“), Соболевський („Оч. рус. діал.“), але не в'ясняє його й автор „Проби упорядкованія українських говорів“ Ів. Зілинський, хоч і зазначає, що „дифтонги істнують тільки в північно-українських говорах на Полісю і Підляшю і то майже виключно лише в наголошених складах“ (ст. 343). Шахматов уважає за фонетичний рефлекс о без наголосу звук и, посилаючись на такі підляські та поліські форми як—чорну́й, синю́й, повну́й дав. одн., пуд ворота, подаркув та инш. (Курсь ист. рус. яз. II, 268). Так саме в „Оч. рус. діалектології“ Моск. Діал. Ком.—її сказано, що дифтонги „произносятся только подъ удареніемъ, а безъ ударенія замѣняются простыми гласными, обыкновенно—у“ (ст. 66). Прикладів для ненаголошеного о не наведено. Очевидно, що й тут позначився брак матеріалу, бо в працях та записях, присвячених поодиноким поліським говіркам, певної відповіді на це питання знайти раз-у-раз не можна.

vozók, mostók, doiti, poiti, poznát', spotkát', opozníc'a; після наголо-
су—xutor, óbod, óbobot, párobok, néhod', jáhodka, lástouka, zaslónka та
инш. Приклади на *e*: перед наголосом—metlá, semjá, kamenéc'—
kamenc'á, hrebenéc'—hrebenc'á, materkí *nom. pl.*, koleścé; після на-
голосу—kámeń, kóreń (пор. krut'ień, jačm'ień), připečok, pópel, játer,
óseń, húseń та инш.¹⁾

Тільки в закінченнях різних граматичних категорій з'являються
замість **о** звуки типу **и**—**ю** часто навіть з відтінком дифтонгічної ви-
мови (див. ст. 124), та в применниках і префіксах з дифтонгами на-
голошених складів чергують звуки „и“ без наголосу: pud nóhi,
porud hájem, pudtérti, pul'i klúni (pul'i з podzě=укр. біля), kruz
zém'lu, pruz nás (при krüz zém'lu, prüz nás) та инш. Ясно, що в усіх
цих випадках звуки „и“ без наголосу постали шляхом аналогії до
відповідних наголошених морфем: напр. префікс pud замість pod з'я-
вився під впливом таких слів, як puódtirka, puódsvínok, puódl'itok,
krüz' під впливом skrúž i т. п.

Звук *и* маємо ще в словах складених із словом *bōh : spasíbu,
próbu, maháibu, де -bu фонетично з -buoh, що хоч і було енклітично
сполучене з попереднім словом, але зберігало побічний наголос. Що
до звука *и* в дуже поширеному на Поліссі mat'unka, то нема певно-
сти, що тут не морфологічне з'явище.

Таким чином ми приходимо до висновку, що наголос в історії
о, **е** довгих у північних українських говорах мав велику вагу²⁾. Старі

¹⁾ Дослідження етнографічних та діалектологічних записів з Правобереж-
ної України доводить, що на всьому просторі Правобережного Полісся
панує той-же самий закон. Обмежуємось мінімумом прикладів: Радомиськ.
п.: пошовъ, пошли (Мат. Чубинського в „Труд. Етн.-Стат. Експ. въ Зап.-рус. край“,
т. II, № 66, 86 та инш.), посла (№ 86), вечоръ, камень (№ 90) та багато инших.
Новоград-волинський п.: костоць, жонокъ (де-кілька раз) род. мн., голлячка (ib.
№ 34), пошовъ, паробокъ, корця, до коня, вечоръ, конець, веселость та инш.
(№ 54). Берестейський п.: пошовъ, пошла, пойду, камень (ib. № 11), пошовъ,
пошла, конця, концемъ (№ 85) та инш. Кобринський п.: пошовъ (№ 45), пошовъ,
пошли (№ 53), дойшовъ (№ 65), пошовъ, зозвала, война, поймавъ (№ 71), вартон-
ныки, пошли, пойду, поймалы, пудъ окномъ (№ 88) та инш. Овруцьк. пов.: доб-
рй вечор, пошов, пошла, пошли, родню, коснички, на колючку („Етн. мат.“ В.
Кравченка—„Труды О-ва изслѣдователей Волыни“, т. V. Житомир, 1911, ст. 114—
128—опис весілля в с. Снитцах). Житомирськ. п.: добрый-вечор, пошли, пойду,
пойди, пошла, пошло, косніки, овса, овсом, пирожки, за дробними сльозоньками,
по поуталяра, пов-верстви, снопкй, на колючку, родня, родню, матер, батожком,
кончили та багато инш. („Етн. мат.“ В. Кравченка—„Труды О-ва изсл. Волы-
ни“, т. XII, Житомир, 1914, ст. 170—200 — опис весілля в с. Волянщині). Безліч
такого-ж роду фактів і з инших місцевостей на Поліссі можна знайти, окрім
згаданих матеріалів Чубинського та Кравченка, ще й по инших етнографічних
виданнях (напр. О. Kolberg, Wołyń. Kraków, 1907).

²⁾ До речі тут буде сказати, що цей закон відрізнєння наголошених і
ненаголошених складів у фонетичній історії **о**, **е** довгих в поліських гово-

о, е в нових замкнених складах під наголосом дифтонгізувалися, а без наголосу залишалися короткими і зберігалися як **о, е**¹⁾. Як же відбувався цей процес у південних українських говорах? Послідовність заміни колишніх **о, е** звуком **і** незалежно від наголосу в південних говорах ясно доводить, що закону скорочення довготи без наголосу,

рах примушує нас як найрішучіше відкинути погляд проф. Ст. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера на фонетичну зміну **о** в **і** як на скорочення та ослаблення **о** в замкненому складі, через те що сила і увага після втрати **о** та **е** звернулася до приголосного в кінці слова або складу, бо вимовити його при таких умовах було незвичною роботою (*Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache*. Wien. 1913, § 20, ст. 76). Не кажучи вже взагалі про штучність і надуманість такого пояснення, обминаючи й те, що воно примушує заперечувати схожість українського процесу з аналогічними процесами в мовах польській, чеській, а також сербській, як це й роблять автори згаданої граматики (ст. 77), вважаючи сумнівим саме існування дифтонгів в укр. говорах (ст. 79—80),—досить звернути увагу на те, що, прийнявши пояснення Смаль-Стоцького та Гартнера, ми абсолютно не могли-б зрозуміти, чому під наголосом, тоб-то при енергичнішій і виразнішій артикуляції, звук **о** підлягав скороченню та ослабленню в поліських говорах, а без наголосу, тоб-то при слабшій артикуляції, він зберігався. Очевидно, що це неможливо, а, значить, неможна прийняти самого пояснення Смаль-Стоцького—Гартнера, а, навпаки, слід прийняти стару думку, яка, з часів Потебні міцно закоренилася в науковій літературі, а саме, що зміна **о, е** в **і** сталася як результат заміної довготи після втрати **о, е** в наступному складі. Колишню-ж довготу цих **о** та **е** доводять не тільки аналогічні з'явища в інших слов'янських мовах, а перш за все існування дифтонгів і умови їхнього розвитку в поліських українських говорах.

1) Можна думати, що в ненаголошених складах маємо не скорочення довготи, а що тут і не було довготи, тоб-то що північні укр. говірки раніше втратили незалежну від акценту категорію довгих голосних, ніж з'явилась довгота в **о, е** під наголосом. Підстави для такої думки ось які. Якби замісна довгота в звуках **о** та **е** з'являлась у поліських говорах і без наголосу, то після дальшого її скорочення можна було-б сподіватися, як рефлекса **й**, монофтонга **и**, що ми, дійсне, й бачимо в тих випадках, коли фонетично самостійне слово з наголошеним довгим **о, е**, роблячись енклитикою, втрачає наголос, напр. в поліськ. *спасібу, прббу*, де звук **и** свідчить про давність монофтонгізації (пор. пізніші аналогічні випадки, приміром вирази, наведені вище на ст. 125—*ro tóí búek, na tóim bóci*). Коли-ж цього немає, то й теоретично легше припустити, що **о, е** без наголосу і не подовжувались у цих говірках, ніж що поробившись довгими, зараз же й поскорочувались, раніше навіть, ніж дифтонгізувались. Так можна думати ще й тому, що пам'ятки мови доводять майже одночасне з утратою глухих подовження й дифтонгізацію попереднього **е** (маємо на увазі написи з літерою **ѣ** замість **е**, починаючи з другої половини XII в.—див. Шахматов. Кр. оч. ист. малор. яз. 687—690). З другого боку, цю думку стверджує й паралельна з історією **о** історія **е**, а саме: **е** в складах наголошених цілком збіглось з давнім дифтонгом **ѣ** і пережило достоту ту саму історію, що й **о**, як про це свідчать чисто всі українські говори, але в складах ненаголошених у поліських говорах воно має здебільшого неоднакову з **ѣ** історію. Звуку **е** без наголосу, як ми бачили вище (див. ст. 138—139), завжди відповідає в поліських говорах **е**, тим часом як звук **ѣ**, тоб-то давній дифтонг **іе** в багатьох поліських говірках, а надто після зубних, відбивається як **і** або узьке **ѣ** з палаталізацією попередніх приголосних. Напр. у Козелецькому повіті звичайно вимовляють: *діді́, дівча́та, прѣді́ль, тіка́ть, сіда́ть, па́сіка* та інші.

під час утрати *ъ, ъ, і* (напівкороткого), південні говори не знали. Але єсть підстави думати, що цей закон пізніше мав силу і для цих говорів, як і для північних, тільки-ж, з'явившись у пізнішу хронологічно Добу, він призвів до інших наслідків. Підстави ці—наявність звука *і* в цілому ряді слів, де воно заміняє не *ѡ*, а звук *и*: (о)гірок, заміж, діброва, мабіть та инш. Як пояснити це з'явище?—На думку Михальчука, „явление это представляет не что иное, какъ любопытный слѣдъ—въ области смежныхъ звуковъ—совершившагося въ этихъ говорахъ перехода ихъ первоначальнаго *у* изъ *о*—въ *і*, захватившаго собою изрѣдка, —подъ вплиніємъ довольно сложной комбинаціи аналогій,—какъ *у* основное, такъ и *у* соотвѣтствующее ц.-сл. *ж* и *ы*“ („Къ южно-русской діалектологіи“, 13). Таким чином, Михальчук поясняє це з'явище впливом аналогії, припускаючи, що одною із стадій на фонетичному шляху від *ѡ* до *і* був звук *и*. Зміна цього *и* з часом в *і* могла вплинути на деякі слова з *и* иншого походження, що теж шляхом аналогії позаміняли *и* на *і*. Шахматов теж убачає в цих словах результат „ложной аналогії“, хоч самий процес розуміє він трохи инакше. А саме: Шахматов встановляє ще для спільної „малоруської“ доби закон монофтонгізації дифтонгів без наголосу (замість *ѡо*, *ѡѡ*, *іе* з'явилися в ненаголошених складах *и*, *ѡ*, *і*), але в південних українських говорах, під впливом наголошених складів з дифтонгами, монофтонги ці шляхом аналогії витіснені були дифтонгами. Під впливом *ѡѡт* замість *па дѡт* з'являлось *па ѡѡт*, а звідси й помилково замість *затиѡж* з'являлось *затиѡѡж*, звідки *затиѡж* („Курсъ ист. рус. яз. II, 268). Мені здається, що в основі ця думка Михальчука й Шахматова справедлива: в наведених допіру словах *і* замість *и* становить результат „хибної аналогії“. Але з деталями пояснення, на мою думку, погодитися не можна. Монофтонга *и* як посередньої стадії в розвитку фонетичної зміни від *ѡ* до *і* в складах наголошених ні в якому разі припускати не можна. Не тільки тим, що важче було-б пояснити фонетичну зміну монофтонгічного звука з сталим артикуляційним укладом як *и*, ніж еволюцію дифтонгічного звука з характеристичною для нього змінністю артикуляції, а значить, і більшою залежністю від околичних умов; не тільки тим, що зміна монофтонга *и* була-б незрозуміла, коли-б результатом її постав звук *і* переднього ряду (отже довелося-б говорити не про монофтонг *и* як посередню стадію, а про *ѡ*), а ще й тому, що тоді-б ми взагалі мали право сподіватися зміни всякого *и* в аналогічних умовах на *і*. Не тільки теоретично припущені *нуѡж*, *кунѡж*, *нуѡч* і т. ин. замінялись на *ніѡж*, *кінѡж*, *ніѡч*, а й *дѡѡб*, *зѡѡб*, *гоѡѡб* повинні були-б позамінюватись на *діѡб*, *зіѡб*, *голіѡб* і т. п.,

чого насправду немає. Отже ясно, що припущення звуку *и*, як одної з проміжних стадій у фонетичній зміні *о̄* в *і* під наголосом, треба рішуче відкинути. Але цей монофтонг *и* без сумніву мав своє певне місце в згаданому процесі. А саме: відповідно до дифтонгів складів наголошених він з'являвся, як слушно гадає Шахматов, у складах ненаголошених¹⁾,—але-ж тільки в південних укр. говорах. Що до самого процесу, то мені здається, що простіше буде уявляти його собі так: не дифтонги, раз уже монофтонгізувавшись без наголосу, знову відновлялись під впливом наголошених складів, а монофтонг *и* ненаголошених складів витіснений був новим монофтонгом *і*, що з'явився вже фонетично під наголосом. Чергування споріднених морфем з *и* і з *і*, навіть у тих самих словах, викликало чинність аналогії або морфологічної асиміляції і прирівнення, а тому і в ненаголошені склади проточувався монофтонг *і*, витісняючи *и*: *жінка*, *кістка*, *підем*, *віз* викликали форми—*жінкі*, *кісткі*, *підѣ*, *візѣ* замість *жункі*, *кусткі*, *пуйдѣ*, *вузѣ* та инш. Звідси й помилкові заміни: *заміж*, *(о)гірок* замість *замуж*, *(о)гурок* (в останньому слові до аналогії спричинився ще й суфікс—*ѣк*, що ставив його в близький зв'язок з такими словами, як *мустѣк*, *вузѣк*). У поліських говорах, де *о* без наголосу не дифтонгізувалося, а збереглося як *о*, залишились старі форми: *замуж*, *мабуть*, *гурок*, *дуброва* та инш²⁾.

Таким чином ми приходимо до важного висновку про те, що історія звуків *о̄*, *е̄* довгих у північних і в південних українських говорах значно різнилася. Головна відмінність поміж ними була в тому, що південні говори довше зберігали незалежну від наголосу довготу голосних звуків, тим часом як поліські говори поскорочували всі довготи без наголосу. Докладніше дослідження та вивчення цього процесу привело-б нас ще до багатьох нових висновків, бо наслідки його для історії української мови були незліченні, але в цій статті, що ставить собі завданням тісніше накреслити тільки фонетичний бік згаданого

¹⁾ Пор. для прикладу теперішні поліські: *спасибу*, *пробу*, *магайбу*, де маємо давню монофтонгізацію дифтонга в слабо акцентованому через енклітичність слові. Що до самої можливості такого паралельного існування, то слід відзначити, що в монофтонгічних говорах на півдні Козелецького повіту звуком *і*—*і* в наголошених складах часто відповідають звуки „*и*“ в ненаголошених, розуміється, тільки в згаданих вище (ст. 124 і 139) категоріях випадків, звичайно в префіксах: *pǐdsvǐnok*, *pǐdtirka*, але *pudvǒda*. В „Очеркѣ рус. діалектології“ Дурново, Соколова і Ушакова відзначено, що такі говори єсть на Київщині, Чернігівщині та Полтавщині—ст. 69.

²⁾ Пор. з цим ще й такі пізніші впливи аналогії, як—*кістѣк*, *жінѣчий*, де *і* з'явилось не фонетичним шляхом, а перенесене з слів—*кістка*, *жінка*. В поліських говорах і в цих словах зберігається *о*: *костѣк*, *жонѣчий*.

процесу на підставі безпосередніх спостережень над поліськими дифтонгами, інших питань, зв'язаних з історією $\bar{o}$, $\bar{e}$ довгих, не торкатимемося, залишаючи їх до слухнішого часу.

Зрозуміємо все вище наведене в таких головних висновках:

1. Фонетичне дослідження поліських дифтонгів, як звуків живої мови, доводить, що в їх характеристиці в попередній літературі було багато помилкового, що самий процес їх фонетичного розвитку збудований був головним чином на підставі графічних знаків, вживаних для передачі різних відтінків дифтонгічної вимови, а не на дослідженні дифтонгів, як звуків живої мови.

2. Безпосередні спостереження над поліськими дифтонгами доводять, що з психо-фонетичного погляду вони становлять суцільні фонети, хоч і з змінною, але більш-менш однастайною, артикуляцією, що виразно виявляється тільки під наголосом; вони мають більш-менш однакову з іншими голосними довготу і не різняться від них у принципах акцентуації. Проте, від говірки до говірки і залежно від різних фонетичних умов у дифтонгічній вимові можна спостерегти значні хитання.

3. Дослідження поліських дифтонгів приводить до думки, що головною особливістю в розвитку звука $\bar{o}$ в укр. мові, особливістю, що призвела до виняткового з фонетичного погляду результату — монофтонга i , було те, що артикуляція дифтонга uo набула переднього характеру — ue — uo . З цих дифтонгічних відтінків чисто фонетичним шляхом постали всякі інші передні відтінки дифтонгічної вимови (ue — ui ...) і остання стадія — монофтонг i .

4. Процес фонетичного розвитку звуків $\bar{o}$, $\bar{e}$ довгих під наголосом в основі своїй був єдиний сливе на всьому просторі укр. мовної території. В змінній передній артикуляції дифтонга переваги набували відтінки u — першої „частини“ дифтонга. Монофтонг i постав безпосередньо з монофтонга типу „ u “ після делябілізації останнього.

5. У складах ненаголошених розвиток $\bar{o}$, $\bar{e}$ в південних і в північних українських говорах йшов різними шляхами, бо поліські говори в добу дифтонгізації $\bar{o}$, $\bar{e}$ зберігали довготу тільки під наголосом; тимто без наголосу залишилися в них старі o , e в нових закритих складах незмінні. Дифтонгічні-ж рефлексі або різні відтінки „ u “ замість o , e без наголосу в поліських говорах пояснюються впливами аналогії.

6. В південних українських говорах монофтонг *і* з'явився під наголосом, що-ж до ненаголошених складів, то єсть підстави думати, що в них ще в ранішу добу мовної історії відповідно до дифтонгів наголошених складів з'являвся монофтонг *и*, але пізніше шляхом аналогії, а саме під впливом наголошених морфем з *і* в різних формах тих же самих або близьких морфологічно слів, цей монофтонг *и* був витіснений звуком *і*. Звук *і* замість *и* в словах *заміж*, *(о)гірок*, *діброва* та инш. доводиться пояснити хибною аналогією, що з'явилася результатом допіру згаданого процесу—заміни звука *и* звуком *і* в складах ненаголошених.

Всеволод Ганцов.

З друкарських причин, а саме за браком відповідних шрифтів і знаків, в тексті цієї статті пропущено знак 8 на ст. 121—початок 13-го рядка—і на ст. 122 в 3-му рядку примітки 2.—В тій-же самій примітці—14-ий рядок від низу—сербський наголос " передано двома крапками ђе.—Дрібніші помилки, як то неакуратність в приставних значках, що подекуди позсувалися з місця, недодержання шрифтів, то що, залежали від тієї-ж причини.
